

Gazdasági intézmények történelmi/etlen/ párhuzamai/A NEP és a magyar gazdasági reform/x

"A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az."  
/Tolsztoj/

Előadásom címéből bizonyára érződik az ambivalencia. Történelmi, ill. történelmietlen párhuzamokról beszélek két gazdasági rendszer, két gazdaságtörténeti folyamat összehasonlításakor. Nem hiszem ugyanis, s ezt előljáróban illik leszögezni, hogy értelmes dolog lenne arra vállalkozni, hogy a magyar reform gazdasági intézményeinek sorsát tételesen összevessük egy egyedülálló és önellátó hatalmas agrárország sokszektoru gazdaságának, mely épp egy háborút követő helyreállítási perióduson halad át, intézményeivel. Ráadásul tennénk mindezt a történelmi idő leghétköznapiabb értelmében is ugyyszólván fél évszázadnyi késéssel. Egyébként is 1968-at nem előzik meg paraszt- és matrózlázadások, s talán a 70-es évek közepének Magyarországon sem kellett megbarátkoznunk egy sztálini típusú ötéves terv intézményeivel, amint az a NEP meghirdetése után alig hét évvel történt.

Itt azért érdemes egy pillanatra elbizonytalanodnunk, már ami az állítás második felét illeti. Vajon nem 1972 és 1976 között sűrűsödtek össze azok a döntések a magyar gazdaságpolitikában, melyeket manapság eufémikusan "nem reformkonformaknak" szokás nevezni? Vagy tekintsük a középkelet-európai szocialista gazdaságtörténet harmadik /ez persze semmiféle sorrendet nem jelent/ radikális piacgazdasági kísérle-

\* Az előadás jegyzetekkel bővített változata. Az előadást követő vita során elmondottakat is tartalmazó lábjegyzetek közreadásának fő oka a kortárs elmélettörténet művelésében rejlő hatványozott bizonyítási kényszerben keresendő. A bővítés ára: a főszöveg élőbeszédének és a jegyzetek nehezebb szövegkritikai hangvételének keveredése. Tanácsosabb ezért a jegyzeteket csupán az eredeti előadás elolvasása után kézbe venni.

tét, a jugoszláv reformsorozatot: ha példaként a feltehetően legmélyebb, 1965-ös reformot vesszük, itt is alig telik bele öt év, hogy a hetvenes évek első harmadában - az öngazgatási rendszer átfarmálása, új gazdaságpolitikai irányvétel, stb. képében - meginduljon az eredeti reformfeltevések alapos átértelmezése.<sup>1/</sup> Ha a magyar és a jugoszláv esetben komikus tulzás lenne is hasonló horderejű események felfedezésének a reményében az első ötéves terv tényleges megkezdésével vagy a tömeges kollektivizálással beköszöntő "fordulat éve" után keresgélni, a gazdaságpolitikai ciklusok /pontosabban cikk-cakkok, huzavonák/ ténye önmagában is elegendő ahhoz, hogy eltöprengjünk a történelmi párhuzamokon. Medíthatnánk ehelyütt a szocialista gazdaság reform-tűrőképességéről /meghatározhatnánk azoknak az éveknek a bűvös számát, melyek elteltével az első komoly visszalépés általában megtörténik/. Kesereghetnénk persze egyuttal a "komparatív szocialista gazdasági rendszerek" tudományos diszciplinájának sanyaru sorsa felett is, közelebbről afőlött, hogy e történelmi párhuzamokról mily kevés ismerettel rendelkezhetünk.

Ellenállva a csábításnak egyelőre visszatérek eredeti kérdésfeltevésemhez és először - kételyeim kíséretében - megpróbálom felvázolni a NEP és a hatvanas-hetvenes évek gazdasági reformjai közötti összehasonlítások egy Magyarországon is igen elterjedt, s nem a piacgazdasági kísérletek felemás voltából kiinduló, ellenkezőleg a NEP-et erősen felértékelő típusát /képviselőit a továbbiakban az egyszerűség kedvéért "nepbarátoknak" nevezem/. Ezután néhány történeti példa említésével arról szeretnék beszélni, hogy a magyar reform majd másfél évtizedes menete véleményem szerint milyen aktuális gondolati eszközöket kínál, milyen alternatív szemléletmódot nyújt a NEP-korszak s az utóéletében jelentkező párhuzamok mélyebb megértéséhez a "nepbarátság" irányzatához képest.

### A "nepbarátság" természetrajzához

ha valaki a 70-es évek Magyarországon "presztálinista"<sup>2</sup> szovjet gazdaságtörténettel, ill. e korszak közgazdasági elméleteinek történetével kíván foglalkozni, óhatatlanul két olyan, furcsamód egymás mellett uralkodó eszmeáramlattal találja szemben magát, melyek minden látszat szerint kizárják egymást. Az egyik véglet, a hagyományos sztálini álláspont szerint a NEP rendszere a későbbi paradicsomi állapotokat megelőző, kényszerű purgatóriumhoz /lásd a hadikommunizmust lezáró szükségszerű taktikai visszavonulás/ hasonlítható, melyben a szocialista gazdaság fokozatosan megtisztul, elveszti "bűnös" maradványait, majd a menny örök nyugalomában él tovább. Az ellenkező végleten a "nepbarátság" tiszta formáit találjuk: ha a bibliai hasonlatot tovább fesztjük, képviselői gondolkodásában a tisztítótűz a hadikommunizmus idejére esik, s az Új Gazdasági Politika az, mely a mennybe vezető utat kijelöli.<sup>3</sup>

A metaforikus tárgyalásmód, félő, alig titkolt iróniát sejtet. Mi több, az ilyen, gondosan megformált szélsőségeket felvonultató bevezetés után a kétfrontos harc logikai modellje azonnal megkivánná valamilyen, lehetőleg dialektikus módon előadott arany középut felvázolását. Hogy elejét vegyem az illetén félreértéseknek, rögtön szeretném leszögezni: jól-lehet álláspontomat valóban igyekszem mindkét kecsegtető véglettől egyaránt távol tartani, ezt azonban nem ugyanazon érvek mentén teszem. Sőt, bíráljam némelykor bármily előszeretettel is a "nepbarát" gondolkodás egyes jellemzőit, általános rokonszenvenem nem tagadhatom meg tőle. A kritika önmagában ugyanis nem jelent mást, mint azt, hogy ez az irányzat, elődjével /majdani kortársával/ ellentétben, érdemes a tudományos bírálatra.<sup>4</sup>

Kik is azok a "nepbarátok", és hogyan harcolnak a hagyományos felfogással szemben? A kérdéses elméleti-ideológiai

képződmény megértéséhez vissza kell nyulni a 60-as évek középkelet-európai reformtörekvéseinek közgazdasági elmélet-történetéhez, pontosabban a reform "szovjetológiájához": a lengyel Brustól /akit a többség ősforrásként kezel/ a cseh Sikon és Goldmannon át a szovjet Liszicskinig és az ifjabb Manyevicsig, hogy csak néhány fontosabb nevet emeljek ki /a jugoszláv szakirodalomból mindössze D. Arsic könyvét ismerem/; vagy egészen a magyarokig: Barla-Szabó, Berend T., Földes, Hegedüs, Kovács G., Mihalik, Tolnai, mindenekelőtt pedig Szamuely, tehát mindazokig, akik akár érintőlegesen, szovjet tanulmányokat folytattak.<sup>5</sup>

Nem csekély mértékben mulik rajtuk, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanáról a 60-as és a 70-es évek fordulóján Magyarországon megjelenő tankönyvek árutermelés, értéktörvény, önálló elszámolás, stb. című fejezeteiben a NEP gazdasági rendszere - igaz, többé-kevésbé hallgatólagos módon - paradigmatikus szerepet kezd játszani. Bizonyító értékű mintapéldájává válik ugyanis annak a legtöbbször kimondatlan, de a magyar reform bevezetésekor is széles körben /egyetemi oktatás, népszerűsítő munkák, politikai propaganda/ elfogadott tételnek, miszerint megvalósítható - többek között azért, mert lám, hajdanán létezett - egy működőképes szocialista piacgazdasági rendszer, legalábbis megalkotható - mert megalkotható volt - annak közgazdasági elmélete.<sup>6</sup>

Ime a logikailag és ideológiailag egyformán súlyos végkövetkeztetés. Ám hol találjuk az összehasonlítás korábban pedzegetett mozzanatát? Korántsem a szovjet huszas évek gazdaságtörténeti folyamatainak nyomonkövetésében, vagyis annak bemutatásában, hogy a NEP rendszere csakugyan egyfajta szocialista piacgazdaságként működött. /A korlátozott magán-szektorral rendelkező kifejezett szocialista gazdaságokkal való összehasonlítás érdekében a bizonyítás kulcskérdése itt nyilván az lehetne, hogy vajon lefesthető-e az állami szek-

tor önmagában is árugazdaságként - ez elsősorban a hozrascot történeti vizsgálatát kívánná meg - vagy továbbra is érvényesek az árutermelésnek a kiterjedt magánszektor létéből történő származtatását és mindenekelőtt a két szektor közötti kapcsolatokra való alkalmazását leíró hagyományos tételek./ A szerzők javarésze ezzel szemben tartózkodik a gazdaságtörténeti elemzéstől, s beéri egy meglehetősen steril elméletitörténeti megközelítésmóddal. Ugyanakkor a választott elméletitörténeti vizsgálat sem tekinthető szisztematikusnak. Ha csak az nem visz némi szabályszerűséget a feldolgozásba, hogy a felsorolt alkotók nemritkán a Preobrazsenszkij és Buharin nevével fémjelzett ún. iparosítási vitára /ezen belül is gyakran csak az 1926-os év fejleményeire/ összpontosítják figyelmüket.<sup>7</sup> Ráadásul, s ez szempontunkból jóval fontosabb, számos olyan interpretáció ismeretes, mely e lényegében gazdaságstratégiai indíttatású vitát valamely "terv kontra piac" típusu gazdaságirányítási polémiába csusztatja át.<sup>8</sup>

Ez a csusztatás aligha tartható a véletlen művének. Mint ahogy az sem, hogy egyidejűleg a tankönyvirodalomban és a "reformer" közgondolkodásban is megszaporodnak a "végső soron" jellegű általános összehasonlítások /azonosítások/ a hadikommunizmus és a NEP, a direkt /központosított/ és az indirekt /decentralizált/ irányítási rendszer, az ó- és az új mechanizmus modellpárjai között, nemegyszer összeszamosva a gazdaságpolitikai célokat és azok megvalósulását, az elméleti és a történeti jegyeket, az ideál- és a reáltypusokat. Ily módon létrejön egy elég zavaros dichotóm modell-együttes, melyben a NEP nem csupán a szabályozott szocialista piacgazdaság történeti mintájává, hanem - főként az állítólagos lenini alapvetés, ill. a buharini elmélet alakjában - gyakorlati annak teoretikus előképévé is emelkedik.<sup>9</sup>

Az előadás szűk keretei között természetesen nincs mód arra, hogy részletesen is kifejtsem véleményemet a vázolt

elméletitörténeti módszer néhány hátulütőjéről. Nevezetesen arról, hogy tudományos eszközökkel egyáltalán védhető-e az a NEP-kép, melyet a "nepbarátok" látni, ill. láttatni kívánnak. Mondanivalóm szempontjából egyébként érdekesebb is az a kérdés, hogy vajon miért épp ekként szemlélik a szóban forgó korszakot, amikor fölöttébb valószínű, hogy ez a felfogásmód nemhogy egy működőképes piacgazdaság, de talán még egy korabeli összefüggő "liberális" szocialista gazdaságelmélet létének igazolásához sem szolgált elegendő bizonyítékot.

Amennyiben el is tekintünk ugyanis az elméletitörténeti munka említett "egyenlenségeitől", mint láthattuk továbbra is nyílt kérdés marad, hogy Leninnek, ill. Buharinak - ha egyáltalán tisztázottnak tarthatnánk kettőjük közgazdasági munkásságának kapcsolatát - vannak-e az ipar-mezőgazdaság cserén tulmutató konzisztens piacelméleti megfontolásai, avagy effajta nézetek után nyomozva célszerűbb netán a "nepbarátság" látóköréből voltaképpen kieső, viszont a korabeli tudomány fejlődése szempontjából meghatározó jellegű /nem csupán bolsevik, hanem mensevik, polgári vagy neonarodnyik kötődésű/ pénzügyi, agrárius és konjunktura-kutató szakértők műveit forgatni.<sup>10</sup> Még ez esetben sem teljesen jogosulatlan azonban átadni magunkat vulgármaterialista reflexeinknek, mondván: ha feltehető, hogy a politikailag is uralkodó gazdaságpolitikai irányzatnak nincs tiszta elméleti mondanivalója az állami szektoron belüli áruviszonyokról, akkor talán a "nepbarát" érvelésben fontos szerepet játszó hozrascot gyakorlatával is bajok lehetnek.

Elképzelhető lenne, hogy a vizsgált érvelési mód keretei között nincs is okvetlenül szükség arra, hogy hívei a NEP-et, mint egy adekvát elméleti háttérrel rendelkező megvalósult piacgazdasági rendszert írják körül? A válaszáért minden bizonynyal az idézett művek keletkezési körülményeit kell vallatóra fogunk. Nem is igen szükséges mélyre ásunk, miután az adott irányzat képviselői jobbra tudatosan vállalják reform-elkötelezettségüket, s a szovjet huszas évek elméleti reneszánszát

magától értetődően társítják a közvetlen tervgazdálkodást meghaladni kívánó aktuális reformtörekvésekkel. Rendszerint az-  
 azal a korántsem leplezett ideológiai szándékkal közelednek a  
 történeti anyaghoz, hogy tanusítsák: a hatvanas években a szo-  
 cialista országok egy részében meghonosítani óhajtott piacgaz-  
 dasági rendszerek annak idején fő vonásaikban legalább gazda-  
 ságelméleti alternativaként fennforogtak a Szovjetunióban;  
 nem tekinthetők tehát ujkeletű /netalán a revizionizmus cim-  
 kéjével megjelölhető/ találmánynak, hiszen a marxizmus olyan  
 elismert teoretikusai adják hozzá a nevüket, mint például  
 Lenin. Legyen bármilyen nyomatékos is a tekintélyekre és a ko-  
 rai szovjet tapasztalatokra hivatkozó érvelés /a szerzők több-  
 sége a sztálinizmus-kritika legnépszerűbb változata, a pro-  
 leninizmus utját járja/, a hangsúly mégis az alternatíva moz-  
 zanatára, a választás lehetőségére, aktuálisan pedig az egy-  
 másnak ellentmondó gazdasági modellek közötti döntés megalapo-  
 zására esik.<sup>11</sup>

A reform "szovjetológiája" nyilvánvalóan aligha különit-  
 hető el a szocializmus hivatalos politikai gazdaságtanának  
 általános bírálatától. Ellenkezőleg, mondanivalója nagyon is  
 belesimul a többnyire "a szocialista árutertermelés objektív  
 szükségszerűsége" címet viselő, s e kritika velejét képező ok-  
 fejtésekbe. Nem egyszerűen azért, mert fáradságos munkával a  
 "nepbarát" szerzők is előbányásznak a huszas évek szovjet köz-  
 gazdasági irodalmából rengeteg, a jelenben is kamatoztatható  
 elméleti megfontolást a szabályozott piacgazdaság pártján;  
 nem is csak azért, mivel - mint láttuk - a "már egyszer volt  
 /legalábbis akarták, hogy legyen/ ilyen" történeti bizonyos-  
 ságát ajánlják fel a bírálathoz; hanem azért is, mert a hadi-  
 kommunizmusból a NEP-re való átmenet felrajzolásakor a reform  
 közgazdaságtanának talán legütőképesebb /ha úgy tetszik, leg-  
 fatalisztikusabb/ érvét is szállítani tudják, utalva az áruvi-  
 szonyok spontán, majdhogynem természettörvény-szerű áttörésé-  
 nek, a központosított naturális gazdaság önfelszámolódásának  
 tényére.<sup>12</sup>

A történeti párhuzam-keresésnek, a komparatistikának  
 a "nepbarátság" irányzatában fellelhető eleme ezek szerint  
 nem kevéssé a reform önvédelmével összefüggő ideológiai  
 igények szülötte. Másként bajosan érthető meg, hogy az ille-  
 tő kutatások amúgy is ritka gazdaságtörténeti elágazásai  
 vajon miért szakadnak meg a NEP határán, s adják át helyü-  
 ket a későbbi elmélettörténeti anyag - egyébiránt töredékes -  
 tanulmányozásának. Miért a kezdet, s miért nem a vég? Miért  
 a szabályozott piacgazdaság és miért nem a közvetlen terv-  
 gazdaság keletkezése a kérdés? Alkalmassint rosszizü gyanu-  
 sitással érne fel, ha azt állítanám: azért e cezura az Új  
 Gazdasági Politika meghirdetésénél, nehogy az elkövetkező  
 folyamatok elemzésekor - ezuttal esetleg egy piacgazdasági  
 rendszer önfelszámolódását látván - meg kelljen írni a meg-  
 felelő tankönyv most már "a szocialista árutertermelés nélkü-  
 lözhetősége" címet viselő fejezetét is.

Komolyra fordítva a szót, csaknem bizonyosra vehetjük,  
 hogy az érintett alkotók nem tudatosítják magukban ezt a  
 dilemmát, aktuális reform-beállitottságuk, nem is tulságo-  
 san mérsékelt optimizmusuk közvetlenül az indulás, a váltás,  
 a NEP bevezetésének pillanatára hangolja vizsgálati szem-  
 pontjaikat és kérdéseiket. Óvatosabb részük megelégszik  
 a szocialista piacgazdaság pusztá történeti lehetőségének  
 felvillantásával, ill. egy kapcsolódó gazdaságpolitikai  
 célrendszer, valamint egy aköré szerveződő elméleti irány-  
 zat ábrázolásával. Ilyen értelemben esetükben nem beszél-  
 hetünk többről, mint egyfajta lappangó "nepbarátságról".<sup>13</sup>  
 Náluk is bebecsuszna azonban a NEP piacgazdasági gyakor-  
 latát méltató, kissé egyoldalú megállapítások, ők sem zárják  
 ki határozottan azokat a félrevezető következtetéseket,  
 melyek nyomán a reformpárti közgazdászok mindennapi tudatá-  
 ban a "nepbarátság" már nyílt, valósággal axiomatikus ala-  
 kot ölt.

E bőséggel felértékelő NEP-felfogás hátterében, mint láttuk, függetlenül attól, hogy valójában szükség van-e rájuk, voltaképp az alábbi két - sokágu, ám részint ösztönös - feltevés huzódik meg: 1. Egzisztencia-tétel. A NEP, mint megvalósult szocialista piac-gazdasági rendszer valóban létezik, e formájában megragadható és leírható. Gyengébb változatában ugyanez a hipotézis mindössze az Új Gazdasági Politika kísérlet-voltára utal, egyszersmind - s ez igen általános - kimondja e gazdaságpolitikai célkitűzéseket alátámasztó előzetes, összefüggő elméleti megfontolások /egy lenini reformprogram/ létét is. Ez utóbbi előfeltevés nemritkán kiegészül egy ismét csak rendkívül szoros kettős kikötéssel: eszerint a lenini tradíció a buharini "liberális" gazdaságelméletben él tovább, mely érvényes közgazdasági tana korának, más szóval megfelelően képezi le a NEP-korszak valóságát. 2. Megismerhetőségi tétel. A NEP gazdasági rendszere /ill. gyengébb változatban az ennek lényegét megtestesítő kortárs közgazdasági eszmeáramlatok/ a 60-as évek középkelet-európai reformjainak meglehetősen elvont fogalmi apparátusával retrospektív uton feltérképezhetők, megérthetők és elemezhetők: szocialista árutermelés, indirekt gazdaságirányítás, terv és piac dialektikája, vállalati önállóság és elkülönültség, stb., stb.

x x x x x

Tartsam akár magamat is meghasonlott "nepbarátnak", az elmondottak helyenként mégis afféle seholsincs magaslatról elhangzó vádbeszédre fogják emlékeztetni a hallgatóságot. Mielőtt e benyomás végérvényesen rögződne, a bíráló megjegyzések nyomában megpróbálom gyorsan előadni - a hasonlatnál maradva - előbb az "enyhitő körülményeket", majd megmutatni ha nem is a "javulás egyetlen helyes útját", de egy elképzelhető alternatív szemléletmód kezdeményeit.

Ha már nyomatékkal szoltam a tárgyalt szellemi vonulat ideológiai indíttatásáról /külön előadást lehetne szentelni a "marxizmus reneszánszához" fűződő kötelek bemutatásának/, a "nepbarátság" elvitathatatlan érdemének tartom, hogy korával szinkronban, a 60-as és 70-es évek fordulójának égető kérdéseivel fordul a multhoz. E megközelítés azután módot ad arra, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának a hadikommunizmusra és a NEP-re vonatkozó, mindaddig megingathatlannak hitt, ám egymásnak is ellentmondó tantételeit rendítse meg /a hadikommunizmus, mint egyszerű háborús szükségintézkedések együttese; az Új Gazdasági Politika, mint két előrenyomulás közötti szükségszerű taktikai visszavonulás; a NEP, mint kizárólag a város és a falu viszonyát, a munkás-paraszt szövetséget normalizáló gazdaságpolitika; a lenini gazdaságpolitikai gondolkodás egyneműsége; a sztálini gazdasági fordulat, mint a lenini elképzelések egyenes folyománya, stb./. <sup>14</sup> Még akkor is így van ez, ha a sztálini hagyománnyal folytatott vitában nemegyszer mellőzik is a tételes bizonyítást, s a fürdővizzel együtt a gyermek is repül: az irányzat hívei ugyanis gyakorta eltekintenek attól a tényről, hogy az általuk olyannyira ostorozott elmélet a maga "tudomány-alatti" módján nem ad teljesen valótlan képet a huszas évek gazdasági világáról /lásd pl. az állami szektorban folyó árutermelés tagadásával vagy a NEP-nek visszavonulásként való értelmezésével kapcsolatos nézeteltéréseket/. <sup>15</sup>

A "nepbarátság" ugyanakkor ideológiai beállítódásából fakadó előnyei mellett, feltűnően gazdagítja a szocialista közgazdaságtudomány tág értelemben vett infrastruktúráját is, ez egyébként nagyjából reproduktív jellegének igen hasznos oldala: ismeretlen és a feledés /feledtetés/ homályába veszett nevek és életművek, mind a mai napig tanulságos érték-, tervezés- vagy egyensúlyelméleti meglátások, érdekes gazdaságpolitikai és irányítási megoldások - egyszóval ke-

mény elméletttörténeti tények, még ha időnként következetlen feldolgozásban is, de némiképp szakítva a reform táborának az árutermelés szükségességének igazolására összpontosító skolasztikus szárnyával.<sup>16</sup>

Végül, az "enyhítő körülmények" okvetlenül "felmentő ítéletbe" kell, hogy torkolljanak, említsek csak meg akár egyet is a "nepbarátoknak" az eredeti források megszerzésével, az idézések etikettjével vagy a nyugati szakirodalomra való hivatkozás módjával összefüggő abszurd szerzői gondolai közül.

#### A "nepbarátságtól" az összehasonlító "neprajzig"

A "nepbarátság" - kortünet. Ideológiai gyökerei - mint igyekeztem bemutatni - a 60-as évek középkelet-európai reformjainak mélyére nyulnak, optimista világlátása szintugy e korszak szükségképpen számtalan illuziót tápláló közgondolkodásában eredezik. Majd másfél évtized mult el azóta, s a szóbanforgó irányzat ideológiai előfeltevéseit, úgy érzem, időközben némiképp kikezdték ugyanezen reformok /elsősorban a jugoszláv és a magyar eset/ gyakorlati tapasztalatai. 10-15 év elteltével, megtorpanásokkal és kitérőkkel tarkított, félig-meddig megrekedt reform-folyamatok vázlatos ismeretében alkalmasint mód nyílik arra, hogy ezuttal már bevallottan realistább és szkeptikusabb szemlélettel forduljunk a szovjet huszas évek időszakához. Való igaz, hogy például a magyar reform eleddig felhalmozódó tanulságai valószínűleg nem szolgáltatnak még kellő mennyiségű elméleti municiót ahhoz, hogy új fogalmak és összefüggések szerint rendezve újra-írjuk a NEP gazdaság- és elméletttörténetét. Arra azonban talán futja belőlük, hogy elkezdjünk kételkedni a "nepbarátok" egyes, eddig általunk is elfogadott következtetéseiben, s olyan új kérdéseket szegezzünk a kornak, melyekre kapható válaszok, ha éppen nem kérdőjelezzik meg vagy teszik árnyaltab-

bá ezeket a megállapításokat, remélhetően a NEP mindmáig mostohán kezelt összefüggéseit részesítik gondosabb bánásmódban.

Az elkövetkezőkben - nem csupán az előadás elején bevezetett "nepbarát" kifejezés csapdájában - összehasonlító "neprajznak" nevezem azt a kiépítésre váró kutatási pályát, melyen haladva ha nem is helyettesíthetjük, de kiegészíthetjük a "nepbarátság" tudományos mondanivalóját. A terminust ugyanis nem egyszerűen az eredeti szó-csavarás logikájához való ragaszkodás választatja velem. A néprajztudományra történt utalás az elvégzendő vizsgálatnak a "nepbarát" mértéket jócskán meghaladó empirikus igényességét kívánja kifejezni, mégpedig ott, ahol a bemutatott irányzat a legmélyebb ürt hagyja maga után: a genetikus gazdaságtörténeti leírásban és elemzésben. Összehasonlításon pedig ennek megfelelően nem kizárólag általános gazdaságelméleti kategóriák visszavetített és inkább célzatos, mint bizonyított egybevetését értem. Jóllehet - mint azt előljáróban aláhúztam - nem is a legapróbb tények tételes, szörszálhasogató összeméricskélését, hanem a piacgazdaság valóságos működésével ill. hiányával kapcsolatos, a korabeli léptékeknek is megfelelő gazdaság- és elméletttörténeti fogalmak lehetőség szerint szimultán összvetését. Ez a módszertani megoldás nyilván kétirányú tanulási folyamatot feltételez: a NEP és a 60-as évek reformjainak komparatív vizsgálata megköveteli saját világunk megértését is, hogy tudjunk mit kérdezni a multtól. És fordítva: a visszavetített és a 20-as éveket megjárt fogalmak és összefüggések finomodva, részben átalakulva vagy éppenséggel érvényüket veszelve térhetnek vissza korrunkba e multbéli "ellenőrző állomásról".

Am az eredeti kérdések továbbra is a jelen kérdései lesznek, csak hogy nem a 60-as, hanem inkább a 70-es és a 80-as évtized által feltett kérdések. Magyarán szólva, napjainkban már talán nem azt érdemes elsősorban tanulmányozni,

hogy miként keletkezett a NEP, milyen foganatja volt a szocializmus politikai gazdaságtanában, és hogyan használható mindez a jelenlegi reformtörekvések igazolására. Az ígéretes kezdet és az első sikerek bemutatásánál nemegyszer érdekesebb lehet a gazdasági rendszer korlátozott kiépülésének, gazdaságpolitikai ciklusainak ill. fokozatos felbomlásának érzékeltetése, ideértve természetesen a piacgazdasági elmélettöredékek korabeli érvényességének és relevanciájának tüzetes felülvizsgálatát is. Tehát nemcsak maga a kezdet, hanem a "vég kezdete" is megérdemli a gondos feldolgozást. Nem mintha a "nepbarátság" pályáján haladva képtelenség lenne a jövőben új tudományos eredmények közelébe jutni. Szisztematikus elmélettörténeti elemzéssel például egymásra lehetne előkeresni a korabeli gazdag szakirodalomból a különféle "liberális" eszmefuttatásokat, de megírásra várnak még a "Leninizmus öröksége a buharini gazdaságelméletben"-hez hasonló témájú nagy-monográfiák is. Amennyiben azonban a "nepbarátok" nem engednek aktualizáló igyekeztükből, úgy a 70-es és 80-as évek fordulóján véleményem szerint már nem elégedhetnek meg, és kár is lenne megelégedniük, a "magasabb szintű" önismétléssel, az elavuló kérdésekre támaszkodó, mégoly termékeny tudományos teljesítményekkel.

És ez az a pont, ahol a "neprajz" a segítségükre siethet. Az általános vizsgálati szempontok korszerűsítése mellett időben és térben is továbbléphet ott, ahol a "nepbarátok" megállnak, új megközelítési módok bekapcsolásával növelve a tudományos megbízhatóságot. Erre pedig a "nepbarátság" sztálinizmus-kritikájában elvileg igen nagy szükség lenne. Tény s való, a segítségnek itt is ára van. Várható ugyanis, hogy a NEP-korszak empirikus gazdaságtörténeti anyagán megmértett megállapítások valamelyest megszeli-  
nek majd, s a lendületes és látványos deduktív megoldások fénye is megkopik kissé.

Sok szó esett az eddigiekben a "nepbarátsággal" szemben támasztható kétségekről. Ezek - oktalanság lenne tagadni - részint a magyar gazdasági reformnak az eredeti elméleti célkitűzésekhez képest felemás megvalósulásából táplálkoznak. A gyanakvás mégis inkább akkor fogja el az embert, amikor a huszas évek Szovjetuniójának konkrét gazdaságpolitikai gyakorlatát kezdi el tanulmányozni. A reform zavarai persze csak az "el lehetett ezeket egyáltalán annak idején kerülni?" kíváncsiságához vezetnek, no meg ahhoz, hogy a 70-es években általában "recentralizációnak" minősített folyamat leírásakor használt, még meglehetősen gyér elemzési eszközöket próbaként a NEP megismerésénél is alkalmazzuk. Meglepődve tapasztalhatjuk azonban, hogy legyen ez az ujsütetű vizsgálati apparátus messze kidolgozatlanabb, mint a "nepbarátok" által használt modellek /bár sok tekintetben pusztán azokat operacionalizálja, alkalmassá téve őket az empirikus történeti kutatás számára/, segítségével - akár egy erősebb és nagyobb átmérőjű reflektorral - szélesebb területet világíthatunk meg a huszas évek szovjet gazdaságában. Mi több, az erősebb fénycsóva a korábban megvilágított helyeken is kiemelhet néhány eleddig homályban maradt részletet és árnyalatot.<sup>17</sup>

Lássuk legelőször is a "nepbarátság" talán legkeményebb feltevésével az un. egzisztencia-tétellel szemben megfogalmazható érdemi aggályokat.

/1/ A NEP-korszak kezdete aligha köthető egy időponthoz /a szokásos módon a X. pártkongresszushoz vagy a közvetlen termékcserre meghiusulását konstatáló, néhány hónappal későbbi lenini megállapításokhoz/, inkább az árutermelés /mindenekelőtt a magánpiac/ szellemének a palackból való, ám lassu kiszabadulásának analógiájára tárgyalható. Nem mintha a magánkereskedelem már a hadikommunista időszak illegális körülményei között nem hágott volna át minden tiltó rend-

szabályt. A fokozatos kibontakozás mindenekelőtt a paraszti árutermelés liberalizálását jellemzi /egészen a földbérlet, a falusi bér munka, stb. 1925-ös engedélyezésig/, de az állami és a szövetkezeti kereskedelem vontatott leválása a hadikommunista központosított elosztóapparátusról /forgalmi kényszerpályák, rögzített árak, árukapcsolás, termékcseré stb./ valamint az állami ipar irányításának az önálló gazdasági elszámolására történő késedelmes és következtelen átállítása /lásd később/ éppugy ide tartozik.

Igenám, de nemcsak a kezdet nyulik el néhány évnyi hosszúságban, hanem a befejezés is. A végpont eseményei szintén nem korlátozhatók a megszokott módon a huszas évek utójának két történelmi horderejű mozzanatára, az első öt éves terv megindulására és a tömeges kollektivizálásra. Helyesebb, ha legalább egy fél évtizedet átfogó végpont-sűrűsödésről beszélünk /az 1923/24-es un. "agrárrolló-válság" utáni újraközpontosító intézkedésektől, a XIV. /iparosítási/ kongresszuson át, a buharini reformok visszavételéig, a magánkereskedelem fokozatos kiszorításáig vagy az iparirányítás és a termékforgalmazás újjászervezéséig/, ráadásul, miután a hadikommunista maradványok és a későbbi sztálini gazdasági rendszer előzményei sokhelyütt összeérnek, a kezdet és a vég közel egybeesnek. Ennélfogva az Új Gazdasági Politika rendszerének fel- és leépülése valósággal összemosódik, így jórészt hiányzik a szokványos ábrázoláshoz megkövetelhető időbeli stabilitás.

/2/ Gondok vannak ugyanakkor a gazdasági rendszer szervezeti stabilitásával is. A NEP pályája tudniillik bajosan rajzolható meg a kibontakozás - csúcspont - hanyatlás bevett hármastagozódásának mintájára /hacsak fogalmát nem kívánjuk a magánparaszti árutermelés ösztönzésére korlátozni/. És nem pusztán a NEP fent említett, részint hamvába holt jellegére való tekintettel, hanem inkább egyrészt az átlago-

san kétévenként beköszöntő un.NEP-válságok gazdaságpolitikai szempontból ciklikus mozgása miatt, másrészt pedig azért, mert a liberalizáló, ill. a recentralizáló, naturalizáló intézkedések korántsem tekinthetők párhuzamosaknak a gazdaság főbb területein.<sup>18</sup>

Maga a gazdasági rendszer ugyanis természetesen számos eleve tudatosan beépített és menetközben ki nem oldott "féket" /tabut/ tartalmaz, többségében hadikommunista örökségként /az un. "parancsnoki posztok" fenntartása, az állami nagyipar /nehézipar/ preferálása, a magánkereskedelem leválasztása az állami iparról, agrárrolló, érzékeny reagálás a nagyipari munkanélküliségre, a munkásság relatív jövedelmeinek romlására és a szakmunkaerő fluktuációjára, az állami szektor magasabbrendűsége a szövetkezettel szemben, stb./, nem szólva a gazdaságirányítás nagyrészt ugyancsak átöröklött intézményi berendezkedéséről és az irányító szervezetek tehetetlenségéről. Ezek a gazdaságpolitika mozgásterét jóelőre behatároló keretfeltételek azután, s ez a NEP itt nem részletezhető sajátossága, áttételes uton a kezdeti, mindenekelőtt a mezőgazdaság /és a kereskedelem/ szabályozását érintő liberalizálás alacsony hatásfokához vezetnek /gabonaválságok, ipari fogyasztási cikk-hiány/, sőt a periódikusan ismétlődő liberalizálási kísérletek alkalmával az eredmények egyenesen elmaradnak a gazdaságpolitikai lépések fokozódó következetességétől.

Miközben a "piacpárti" intézkedések a gazdaságnak ebben a szférájában lassan hitelüket veszítik, azalatt az iparban /főként a nehézipari ágakban/ a NEP bevezetése után röviddel újratekzdődő ill. folytatódó és egyre határozottabb központosító-naturalizáló törekvések, melyeket a NEP-válságok csak tovább erősítenek, a helyreállítás körülményei közepette rövid távon átütő sikereket érnek el /akárcsak az előbbi kudarcoknál, most is természetesen a korabeli

gazdaságvezetés megítélése szerint/. Ezek az eredmények ugyan a későbbiekben átsugározzák a piachelyettesítés, a központi elosztás nehéziparon betanult technikáit a gazdaság más területeire is, mégis kétségtelen, hogy a NEP-nek van olyan időszaka /s ez pontosan a huszas évek közepe tája/, amikor a két fő ágazatban piacgazdasági szempontból éppen séggel ellenkező szelek fujdogálnak. És akkor még elvonatkoztatunk az elmondottakkal szoros kapcsolatban lévő, ámde szintén nehezen párhuzamba állítható "politikai ciklus" alakulásától.

Ime néhány igen általános kétely a NEP elvont piacgazdasági mintaként elképzelhető szerepével összefüggésben, hacsak a "nepbarátság" képviselői nem ugyiszintén egy hasonlóan instabil, célzatos összehasonlító gondolkodásuk számára gazdasági rendszerként csaknem megfoghatatlan példaképet forgatnak a fejükben /erre - mint láthattuk - írásaikban kevés jel mutat/. Mivel a NEP-ben őket elsősorban nem a magán - hanem az állami szektoron belüli árutermelés /itt is az állami nagyiparban alkalmazott hozraszcso-t-módszer/ érdekli, az általuk végrehajtott, legalábbis sejtetett összehasonlítás elsietettségét bizonyítandó, szemléltetésül részletesebben is bemutatok néhány mozzanatot a huszas évek szovjet iparirányításának történetéből:

- hozraszcso-t, mint a terményadó bevezetésével induló új gazdaságpolitika bizonyos fokig utólagos "mellékterméke", a költségvetési deficit pénzreformhoz is szükséges csökkentésének folyamánya; az 1922-es polgári törvénykönyv szerint a trösztök nem rendelkeznek állóeszközeik felett és nem tekintendők jogi személyeknek, a nyereségelvet csak az 1923-as tröszt-dekrétum mondja ki, s ez törli csupán az értékesítési irányokat megszabó központi preferencia-előírásokat is; a gyakorlatban még ez a lassan kibontakozó önállóság is jóformán csak a fogyasztói iparágak sajátja, a nehéziparban az állami támogatások átmeneti mérséklése után /lásd az

1921/22-es un. "elköttyavetyélési" válságot, az ipari szindikátusok ezt követő megalakítását, a petrográdi nehézipari üzemek szanálásának elhatározását, ill. a "visszavonulás" végének első meghirdetését vagy a Goszplan hatáskörének növelését/ ismét egyre inkább a központi ellátás, értékesítés, ármeghatározás, stb. válik uralkodóvá;

- a korábbiakban említett gazdaságpolitikai tabuk mellett a hadikommunista gazdaságirányítás szervezeti rendszerre ugyancsak az állami nagyiparban konzerválódik a legfeljebb módon; a NEP bevezetésével részint párhuzamosan, trösztösítés és szindikalizálás formájában az iparvállalati szervezet nagyfokú előzetes koncentrációja megy végbe; az ágazati irányítás jórészt megőrződik a glavkokat felváltó direktorátusokban ill. a Legfelső Népgazdasági Tanács szekcióiban /a három legfontosabb nehézipari igazgatóság fennmarad /; a Legfelső Népgazdasági Tanács fokozatosan gyarapítja befolyását /az Ellátási Népbiztosság számos funkciójának átvállalása, a Goelro mint első "központi fejlesztési program", az apparátus politikai megerősítése, stb./ és lassan sikerül kiszorítania a sok tekintetben versenyző pénzügyi /funkcionális/ irányító szerveket a felügyelete alá tartozó vállalatok gazdasági szabályozásából és ellenőrzéséből;

- a közvetlen iparirányítás intézményei még az első öt-éves terv megindulása előtt jelentős mértékben kiépülnek; a helyreállításban lemaradó iparágakat /mindenekelőtt a vas- és gépgyártást/ először központi ár- és béremelések segítségével karolják fel /lásd 1923/24 - "agráröllő-válság"/, majd a gazdaságvezetés kiemelt fejlesztési programokkal kísérletezik /az un. "Glavmetall-terv", az ukrajnai és a leningrádi iparvidék rekonstrukciójának kezdetei a 20-as évek közpén stb./; miközben az 1924/25-ben ülésező pártkong-

resszusok és konferenciák törvényesítik a nehéziparosítás felgyorsítását, megszorodnak a regionális és ágazati közléptávu iparfejlesztési tervek, egyszersmind új gazdaságirányítási intézmények nyernek polgárjogot /a fémipar állami megrendeléseit koordináló bizottság, állótőke-ujratermelési bizottság, fejlesztő beruházások központi alapja, stb./; 1926/27-ben a Legfelső Népgazdasági Tanácson belül ismét összevonják a funkcionális és az ágazati irányításért felelős részlegeket; újból megalakítják az iparigazgatóságokat, melyek a szindikátusokkal versenyezve a trösztök és a legfelső gazdaságirányítás közötti közvetítés során nyerik vissza eredeti befolyásukat, először informális módon /nyersanyagbeszerzés, beruházás-szabályozás stb./ majd mindinkább törvényes jóváhagyással; az 1926/27-es újabb törzstrendeletek a nyereségelvet törölve az önálló elszámolás mellett már a tervszerűség elvét hangsúlyozzák, stb. stb.

Az ipari fogyasztási cikkek árainak terjedő rögzítése az "agrárrolló-válságot" követően, kényszerválaszték-rendszer és ellátási felelősség, az ipar és a magánszektor közötti közvetlen kapcsolatok megakadályozása, a kereskedelmi funkciók leválasztása az iparvállalatokról, egysátozás értékesítés, a természetes módszerek térnyerése a mezőgazdasági nyersanyagok beszerzésében /áruraváltás, szerződéses termeltetés, stb./ - hosszan lehetne folytatni ezt a sort annak igazolására, hogy a valóságnak ez az oldala, miközben meglehetősen távol esik a "nepbarátság" által sugallt - harmóniát tükröző - beállítástól, például a magyar reform évtizedes gyakorlati tapasztalataival egybevetve nemegyszer a "déja vu" érzetét kelti.

Elképzelhető lenne egy ilyen zsánerű összehasonlítás is? Voltaképpen igen, ámde minden bizonnyal ugyanazokra az egyoldalú következtetésekre vezetne, mint "nepbarát" párja, csak épp ellenkező előjellel: az utóbbi a "tisza" eszményeket, míg az előbbi szinte kizárólag a valóság "kiábrán-

ditóbb" felét igyekezik visszavetíteni a múltba. Arra ellenben feltétlenül alkalmas lehet, hogy megalapozza a "nepbarátság" által adott magyarázat egyedül üdvöztető voltaival szembeni kételyeket. Egyebek között rávilágíthat ugyanis arra, hogy amíg a NEP történetileg nem teljesen együtt /sőt gyakran ellentétesen/ mozgó elemeiből építőköcszerűen, vagyis jórészt mechanikus uton és nem csekély jóindulattal felépíthető a szocialista piacgazdaság egy elvi modellje, addig a fordított lebontásos módszer nehezen állja ki a hűség próbáját. Emellett a fenti alternatív megközelítés alkalmasint arra is ösztönözhet, hogy a történelmi szempontból érvényesnek tekinthető magyarázatot a piacgazdaság és az irányított gazdaság közötti átmenet ill. visszatérés sajátosságaiban, a NEP-nek ilyen /nem pejorativ/ értelemben vett felemás voltában keressük és az összehasonlító elemzést is innen indítsuk. /Természetesen eközben nem tagadván a hadikommunizmus és a NEP nyilvánvaló gyakorlati különbségeit./

Futólag így képzelem el tehát, az Új Gazdasági Politika időszakának egy lehetséges töredékes gazdaságtörténeti vázlatát, ha a "neprajz" alapkérdése, a piacgazdaság tényleges működőképessége /közelebbről: az állami szektorban folyó árutermelés tényleges lehetőségei/ felől közelítünk. A "nepbarátság" által megfogalmazott egzisztencia-tételhez fűződő aggályokat egyébként az elmondottak alapján kiegészíthetjük néhány olyan már az előző fejezetben is felemlített kétellyel, amely ugyanezen feltevés gyengébb változatával /a NEP mint gazdaságpolitikai kísérlet; a NEP mint szocialista piacgazdasági elmélet/ kapcsolatban merül fel, és a gazdaságpolitika tudatosságát, konzisztenciáját, ill. az elmélet esetében, ha létét igazoltnak is vennénk, korabeli realizmusát veszi célba: a terményadó-rendelet egyszeri, reálpolitikai indittatású döntés; a további liberalizálási intézkedések majdhogynem spontán módon követik egymást,

mindenekelőtt a magánszektorban folyó árutermelés belső logikája mentén /például: termékcseré - adásvétel - stabil pénz - kiegyensúlyozott költségvetés és ipari fogyasztási cikkek-elmentételezés - hozraszcso, stb/; az ösztönösen felgyorsuló liberalizálást a gazdaságvezetés inkább "elszenvedi" mint ösz-tökéli; a késleltetés és a tehetetlenség testet ölt a piaci mozgások kodifikálásának lassúságában és következetlenségében is; tudatos és összefüggő, ám korántsem liberális gazdaságpolitikáról - legalábbis az iparirányításban - inkább csak akkor beszélhetünk, amikor a gazdaságra "rászabaduló" piac hullámai a tabukkal legjobban körülvelt állami nagyipar, elsősorban a nehézipar működését kezdik veszélyeztetni; a későbbi, mindenekelőtt a mezőgazdaságot érintő, előzetesen megfontolt liberalizáló akciók pedig nemigen lépnek ki saját körükből, stb, stb.

Ilyen feltételek mellett azután még a legragyogóbban megszerkesztett egykoru hozraszcso-elmélet sem lehetne több, mint a NEP gazdasági rendszerének egyes, nem is mindig a leglényegesebb elemeit felnagyító tudományos vállalkozás, mely legyen teoretikus szempontból bármennyire is megvilágosító hatása az utókor számára, az aktualizáló igényű összehasonlítás számára alig bir bizonyító erővel.

Ha jobb híján egyelőre magunkévá tesszük a "neprajz" által adható kivonatos gazdaságtörténeti magyarázatot, azonmód kitűnik, hogy nemcsak az annak idején elsőnek említett egzisztencia-tétel áll gyenge lábakon. Várhatóan a "nepbarátság" megismerő-képességével is bajok lesznek, hiszen a képviselői által a tiszta modellekre használt, tulnyomórészt általános és normatív fogalmak aligha lehetnek alkalmasak a fenti bonyolultságu, változóan heterogén, instabil vegyes gazdasági rendszer történeti viselkedésének /belső dinamikájának/ megértésére.<sup>19</sup>

Pedig a NEP megléte /legalább gazdaságpolitikai kísérlet vagy elméleti alapvetés formájában/ sine qua non-ja a "nepbarát" tanoknak. Nélküle hitelüket veszítik az általános történelmi analógiák, s a reform gazdaságtana magára marad: mindössze általános elméleti érveire vagy az általa bíralt gazdasági rendszer éppen megfigyelhető tökéletlenségeinek bizonygatására hagyatkozhat, s eközben örvendhet, ha ideológiai ellenfelei nem olvassák a fejére a "nepbarát" gondolkodásmód tulzott nagyvonaluságát és történeti pontatlanságait. Következésképp, ha a tárgyalt irányzat eleget kíván tenni önként vállalt ideológiai küldetésének, ajánlatosnak tűnik némileg tartózkodóbbnak mutatkozni a NEP iránt érzett "barátságában", nagyivű összehasonlításaiban és dichotóm szemléletmódjában. Amennyiben hivei /utalok az előadás címére/ a történelmietlen párhuzamoknak még a látszatát is el szeretnék kerülni, úgy célszerű, ha a direkt tervgazdálkodás történelmi folytonosságának sztálini mítoszára nem hasonlító tuláltalanositást sugallva felelnek /lásd a NEP: purgatórium vagy mennyország/, hanem a "neprajz" útján előrehaladva e legendának ellentmondó történeti tények tömegét sorakoztatják fel. Valahogy olyanformán, miként azt elméletlettörténeti elemzéseikben nemegyszer maguk is megteszik, csak éppen sok esetben vállalva most már a bemutatandó piaczgazdasági formák, ill. elméleti tükörképek viszonylagosságát, irrelevanciáját, sajátos életképtelenségét is.<sup>20</sup>

Ami itt a "nepbarátok" számára első pillantásra a sztálinizmus-kritika enyhítésének tűnhet, az valójában nem más, mint alkalom az általuk lényegében elhanyagolt szisztematikus bírálat voltaképpen megkezdésére. Olyan bírálatéra, melynek azonban már nem előfeltevése a bizonyítandó, megválaszolendő kérdés: lehetséges volt-e, lehetséges-e egyáltalán a szocialista /szabályozott/ piaczgazdaság?

x x x

Helyes - állapíthatja meg magában a gunyos érzelmű hallgató, Lenintől kölcsönvéve a szólást: "inkább kevesebbet, de jobban". Adjunk egy pillanatra igazat az előadónak, azaz a "bölcs utókor" mindenkori képviselőjének, és tegyük fel, hogy tényleg vannak /és ilyenek a/ "nepbarátok". Higgyük el neki továbbá azt is, hogy a - ki tudja, miként művelhető - "neprajz" /tekintsük csak a cári orosz gazdaság - vagy a huszas évek politikatörténetének a NEP folyamataival közös elemzésének nehézségeit/ az egyik elképzelhető kiút a számukra, ha a szocialista politikai gazdaságtan hagyományos felfogásának valódi alternatíváját kívánják nyújtani, visszaállítva az eltüntetett ill. lefokozott NEP "igazi" értékét. Gondoljuk el végül azt is, hogy mindez sikerül is nekik... S az eredmény? Ismét egy pamflet, ujfent egy programatikus irányzat, melyben megint "hasonló örül hasonlónak"? Igaz, ezuttal furcsa módon a kevésbé derülátók /"boldogok"/ teszik ezt.

Talán mégsem lenne igaza Tolsztojnak?

### L á b j e g y z e t

1. Lásd Soós Károly Attila kéziratot tanulmányait /pl. "A jugoszláv gazdaság a 70-es években", MTA KTI, 1975./, ill. az ebben a kötetben szereplő előadását, esetleg az "Önigazgatási reform világ gazdasági megrázkódtatások közepette. A jugoszláv gazdaságpolitika fordulata" c. tanulmányomat /MTA KTI, 1976/.
2. Az alábbiakban a "szovjet 20-as évek", a "NEP-korszak" és a "presztálinizmus" kifejezéseket - jobb híján - rokon értelemben használok a hadkommunizmus és a sztálini gazdasági rendszer megszilárdulása közötti időszak jelölésére. Az előadás második felében majd kísérletet teszek arra, hogy az Új Gazdasági Politika fogalmát árnyaltabban is körülhatároljam.
3. A nyugati szovjetológiai irányzatok igen mérsékelt hazai befolyásáról, valamint arról, hogy soraikban mindkét fenti eszmeáramlatnak megtalálhatjuk a megfelelőjét a szovjet-kutatások új-baloldali, illetőleg neoliberais és eurokommunista szárnyán, itt nincs módomban részletesen szólni.
4. Előadásom témájául nem a sztálinizmus közgazdasági önértékelésének a bemutatását választottam. Ezért jellemzésére pusztán oly mértékben térek ki, amely a "nepbarát" törekvések megértéséhez feltétlenül szükséges. Az előadás így voltaképpen nem más, mint a NEP-interpretációk historio-gráfiai áttekintésének egy fejezete.
5. Lásd a következő műveket:  
W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái, KJK, 1966.  
O. Sik: A szocialista áruviszonyok, Kossuth-KJK, 1968.  
J. Goldmann: Karl Marx, the Soviet Economists of the Twenties and Contemporary "Konjunkturforschung"..., Czech. Ec. Papers 1969/11.  
J. Goldmann - K. Kouba: Bevezetés a szocialista gazdasági növekedés elméletébe, KJK, 1970.  
J. Kláček - J. Rybáčeková: Sovetstí ekonomové dvacátých let o mechanismu fungování ekonomiky /A huszas évek szovjet közgazdászai a gazdaság működési mechanizmusáról./, CSTA Közgazdaságtudományi Intézet kiadványa, Prága, 1967.  
J. Rybáčeková: The Price Mechanism in the Development of Economic Theory of Socialism, Czech. Economic Papers 1968/10.  
G. Sz. Liszicskin: Terv és piac, KJK, 1967.  
V. E. Manyevics: Nyekotorie aszpekti tyeorii sztoimosztyi v szovjetszkoj ekonomicseszkoj lityerature 20-ih godov

/Az értékelmélet néhány vonatkozása a 20-as évek szovjet gazdasági irodalmában./ *Ekonomiczeszkie Nauki* 1969/6.  
 V.E. Manyevics: Razvityie tyeorii planovovo cenobrazovanyia v szovjetszkoj ekonomiceszkoj lityerature /A tervszerű árképzés elméletének fejlődése a szovjet gazdasági irodalomban./ *Nauka, Moszkva, 1975.*

V. E. Manyevics: Problemi tyeorii gyenezsnovo obrascenyia v szovjetszkoj ekonomiceszkoj lityerature 1917-1926 godov /A pénzforgalom elméleti problémái az 1917-1926-os évek szovjet gazdasági irodalmában./ *Nauka, Moszkva, 1979.*

D. Arsic: Drustveno ekonomski koreni staljinizma /A sztálinizmus társadalmi-gazdasági gyökerei/, Belgrád, 1972.

Barla-Szabó Ödön: A távlati tervezés metodológiájának összefüggései a szocializmus építésének programjával a 20-as években a Szovjetunióban, Művelődésügyi Minisztérium MLOF Tájékoztatója, 1968/5.

Barla-Szabó Ödön: A politikai gazdaságtan módszertani vitái az 1920-as években a Szovjetunióban, MM MLOF Tájékoztatója, 1971/1.

Barla-Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban, Kossuth, 1971.

Berend T. Iván: A szocialista gazdasági stratégiáról folytatott régi vita és néhány új tanulsága, Valóság, 1967/6.

Földes Károly: A szocialistatulajdon és az árutermelés, Kossuth, 1968.

Hegedüs András: A "szakszervezeti vita" időszerűségéről, Új Írás, 1968/12.

Hegedüs András: Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái, Közgazdasági Szemle, 1970/4.

Hegedüs András: Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai, Közgazdasági Szemle, 1970/5.

Kovács Géza: Gazdaságpolitikai célok és a mechanizmus, KJK, 1968.

Mihalik István: /elő- és utószó/: Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban, Politikai Gazdaságtan füzetek, 1979/25.

Mihalik I. - Szigeti E.: Fejezetek a marxista-leninista közgazdaságtan történetéből, Kossuth, 1970.

Tolnai György: A lenini piacmechanizmus a NEP-korszak gazdaságában /1921-1937/, Budapest, 1968.

Szamuely László: A szocializmus gazdálkodási módszerei

Lenin és kortársai értelmezésében I, II., Valóság, 1970/4,6.

Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek, KJK, 1971.

A fenti mondatban az "akár érintőlegesen" betoldásnak jelentősége van. A "nepbarátság" ugyanis aligha ábrázolható a szovjet-kutatások professzionális irányzataként. A felsorolt szerzők között kevés a "fő foglalkozású" szovjetológus, többségük inkább csak másirányú szocialista

közgazdasági elemzései során ütközik a 60-as évek végén mind divatosabbá váló NEP-problematikába. Egységes tudományos irányzatról, ha eltekintünk Liszicskinnek és Tolnainak a "nep-barátság" már-már valamennyi tulajdonságát felvonultató művétől, főként abban az értelemben beszélhetünk, hogy: /1/ a jelzett írásokból, anélkül, hogy általános gondolatmenetükön erőszakot tennénk, könnyűszerrel kigyűjthető az egymásra rimelő és épülő tételek egész sora; /2/ ezt az elméleti rekonstrukciót spontán, de logikus módon a tudományos közvélemény is elvégzi; /3/ végül a szerzők egyöntetű jóindulattal, érthető politikai és kulturális rokonszenvvel /"barátsággal"/ tekintenek a huszas évek időszakára.

A lábjegyzetekben szereplő idézetek mozaikjaiból tehát remélhetően összefüggő kép kerekedik majd ki, dacára annak, hogy alkotóik tulnyomó része biztosan nem sejtette, hogy nevét valaha a fenti társaságban látja viszont /gondoljunk csak Barla-Szabó Liszicskint vagy Kovács G.Brust illető bíráló megjegyzéseire/. Jól tudom: az alkotói periódus a vizsgált esetben alig hosszabb egy évtizednél, csekély a terjedelmét és/vagy színvonalát tekintve nagy művek száma, s lanyha abelső vitaszellem is. Ugy vélem azonban, hogy a "nepbarát" irányzat, mint a hivatalos párttörténetírás szellemében fogant közgazdasági feldolgozások mindmáig egyetlen komoly ellenlábasa a szocialista elmélettörténetben, megérdemli az önálló tárgyalást.

Még azon az áron is, hogy bizonyos szempontból egy kalap alá kell vonnom a csehszlovák, lengyel és szovjet kutatókat a magyarokkal; az elméleti közgazdaszt és a gazdaságszociológust az elmélet- ill. gazdaságtörténelemmel; a kizárólag eredeti forrásokat felhasználó monográfia szerzőjét a nyugati szakirodalmat is közvetítő alkotóval vagy azokkal /s ez a többség/, akik csupán másod-harmadlagos forrásokból dolgoznak; a vizsgálódásaiban a NEP elején lefékező kutatót, azzal, aki meg sem áll egészen 1937-ig; a NEP helyett óvatosan csupán "helyreállítási időszakról" beszélő szakembert azzal, aki ugyanezt a periódust egy következetes piaci reform korszakaként szemléli, esetleg azzal, aki éppen e reformszemlélet vadhajtasaitól félti a szocialista tervgazdaságot. Mindezt a tetejében úgy próbálom megtenni, hogy elsősorban az általam is legjobban ismert, bár tudomásom szerint egyuttal a legszélesebb magyar szakirodalomból meritek.

6. Lásd Barla-Szabó, Berend T., Kovács G. és Mihalik előadásait az MKKE-n 1968 és 1972 között; vagy a "Szocializmus politikai gazdaságtana" tankönyv /Kossuth, 1968/ az "Áruter-melés szükségessége a szocializmusban" c. alfejezetét /91.o./ ill. Mihalik-Szigeti említett szocialista elmélettörténeti tankönyvének a "Szocializmus politikai gazdaságtanának

egyes kérdései Lenin munkáiban. Az új gazdaságpolitika időszaka" c. alfejezetét /383-400.o./.

A reformpárti közgazdászok körében uralkodó hangulatot talán megfelelően érzékelteti Ausch Sándor Szamuely könyvéről írott recenziójának két kiragadott részlete /Közgazdasági Szemle 1972/3/:

"A szerző minden következtetése, minden korabeli megszólaltatott dokumentum is igazolja, hogy itt nemcsak egy történeti vagy közgazdasági elmélettörténeti kérdés eddiginél helyesebb megválaszolása sikerül. A szocialista gazdaságirányítás, gazdasági mechanizmus fél évszázad után is megoldatlan kérdéseinek néha szinte megdöbbentően pontos korai felismerésével találkozunk azoknál az idézett szerzőknél, akik helyes és sokszor azoknál is, akik hibás irányban keresték a haladás útját. A szocialista gazdaságirányítás átfogó és részkérdései sokszor a maihoz kísértetiesen hasonló jelenségekben mutatkoztak meg." /kiemelés tőlem - KJM/ 377.o./

"Szamuely László könyvének elolvasása után a terv és piac kölcsönhatásán alapuló, indirekt gazdaságirányítás mai hívei úgy érezhetik, meggyőződésüket a múlt tanulságai igen nyomós újabb érvekkel támasztották alá." /381.o./

Az egykorú szovjet közgazdasági irodalom visszamenőleges felosztása "helyes" és "hibás" álláspontot vallókra, más szóval elvbarátok, előfutárok felkutatása a múltban - aligha elhanyagolható összetevője ez a "nepbarát" gondolkodásnak. De mit értsünk a "múlt tanulságain"? Az indirekt gazdaságirányítást alátámasztó elvi bizonyítékokat minden kétséget kizáróan. /Lásd a soronkövetkező jegyzeteket./ Ennél azonban Szamuely bizonyos fokig többet sejtet könyve elején:

"... Vajon a szocialista gazdaság melyik működési modellje volt elméletileg-gyakorlatilag a szocialista társadalomgazdasági berendezkedés kiinduló formája: a centralizált, utasításos, naturális elosztást megvalósító, egalitáriánus elveken nyugvó vagy a szabályozott piacgazdálkodást megvalósító, anyagi ösztönzésre épülő gazdasági modell? Ha megfelelően tisztázzuk ezt a problémát, mindjárt más megvilágításban látjuk a NEP lényegét is, a reál való áttérés mikéntje pedig párttörténeti kérdésből azon nyomban közgazdasági elmélet-történeti kérdéssé is válik, de tulajdonképpen nemcsak "történeti" kérdéssé, hiszen - jól tudjuk - a szocialista gazdaság fél évszázados fejlődése még nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy ez a problémakör csak a múlt szempontjából legyen érdekes." /Szamuely i.m. 9-lo. o. kiemelés tőlem - KJM/

Az idézet a NEP /ill. az 1918-as gazdasági program/ szabályozott piacgazdasági gyakorlatára is tartalmaz utalást.

Tolnai ugyanakkor kifejezetten végletes megfogalmazással él. Egy helyütt a "NEP szabad - vagy nagyrészt szabad - piacról" ír /i.m. 66. o./, később kijelenti:

"Az SZKP sorozatosan kiállott a lenini NEP mellett nagy vezetője halála után is, s nyilvánvalóan ez volt az oka, hogy az 1928-ig lényegében változatlan irányban fejlődött, s hogy 1929 után sem tűntek el fő vívmányai, vagyis, hogy nem jöhetett létre egy második hadikommunizmus." /71.o./

A hozrascst /az önálló gazdasági elszámolás/ gyakorlatának modern értelemben működő szabályozott piacgazdaságként való beállítása - mint majd látni fogjuk - Siktől és Liszicskintől sem idegen. Ám ezt a párhuzamot olyan szerzők sem utasítják el, akik realista szemléletmódjuk folytán /Goldmann-Kouba/ és/vagy kivált ideológiai megfontolásokból /Barla-Szabó/ tartózkodnak a NEP-nek az öt közrefogó gazdasági rendszerekkel való határozott szembefordításától:

"A NEP feltételei között szerzett gazdaságirányítási tapasztalatokat azt igazolták, hogy éppen a terv és piac összekapcsolása teszi lehetővé a "hozrascst" érvényesítését, vagyis a gazdasági számvetés alkalmazását, mint az ésszerű gazdálkodás elve érvényesülését" /Goldmann-Kouba: i.m. 185.o./

"A NEP viszonyai között a piac lehetővé tette a munkások munkája és a vállalatok gazdasági tevékenysége feletti ellenőrzést, gyorsan jelezte a fogyatékoságokat nemcsak mikroökonómiai szinten, hanem az egyes ágazatok és az egész népgazdaság szintjén is." /Barla-Szabó: Az 1920-as évek gazdasági vitái... 242.o./

7. Lásd Brus, Sik, Liszicskin, Berend T., Földes, Kovács G., valamint részben Barla-Szabó /aki más vitákat is részletesen feldolgozva a pártcentrumhoz tartozó közgazdászok aligha meghatározható csoportjának is figyelmet kíván szentelni/ és Szamuely /aki a vita résztvevőinek korai munkáiból is sűrűn idéz/ műveit. Egyébként 1979-ig kellett várni a magyar olvasónak arra, hogy legalább a Kommunista Akadémián 1926-ban rendezett értéktörvény-vita anyagát megismerhesse. /A fordítás és a háttéranyagok elkészítése Mihalik érdeme./

Az elmélettörténeti feldolgozás egyenetlenségeiről szólva példaképp megemlíthetnénk az emigráns orosz közgazdaságtan /Brutskus, Prokopovics, Sztruve, stb/ a nem-bolsevik szovjet gazdaságtudomány /Groman, Bazarov, Vajnsztejn, Ginzburg, Novozsilov, Jurovszkij, Kondratyev, Csajanov, Cselincev, Makarov, stb./ vagy a nem kifejezetten buharinista, de bolsevik és "liberális" szakemberek /Pasukanisz, Repse, Sanyin, Szokolnyikov, stb./ munkásságának elhanyagolását. Vannak persze kivételek /lásd pl. Klacek-Rybácková

Sztruve-, Szamuely Jurovszkij-, ill. Berend T. Sanyin - valamint Brus Novozsilov-, Pasukanisz- és Repse-interpretációját/, sőt az is igaz, hogy a tátongó elméletlettörténeti örök azonnali betöltése jószerivel még a nagyobb lélegzetű összefoglaló művek szerzőitől /Barla-Szabó, Manyevics/ sem várható el.

Ha a "nepbarát" szerzők le is mondanak arról, hogy az állami szektorban folyó árutermelés létét ne csak állítsák, hanem igazolják is, azt már általában nem kerülik el, hogy az önálló gazdasági elszámolás korabeli elméleti megokolását egyszersmind a szocialista árúviszonyok szükségességének indokolásaként írják le. E téren a legteljesebb talán az egyetértés a vizsgált irányzat képviselői között, itt a legszókimondóbb a fogalmazás és ebben az összefüggésben a leggyakoribbak a hivatkozások Lenin késői írásaiban kifejtett nézeteire, valamint a bolsevik párt 1921/22-ben született határozataira. Lássunk néhány rövid idézetet:

"Lenin a szovjet állam fejlődésével kapcsolatos kezdeti tapasztalatok alapján nagyon korán felismerte, hogy az árú-pénzviszonyokat fel kell használni, hangsúlyozta a vállalatok önálló elszámolásának jelentőségét, és azt nemcsak egyszerű könyvviteli-nyilvántartási módszerként fogta fel, hanem elválaszthatatlanul egybekapcsolta a vállalatok anyagi érdekeltiségének felhasználásával."  
/O. Sik, i.m. 20.o./

"A NEP lényege... éppen az, hogy a piac-mechanizmus gazdasági törvényszerűségeit elismerte a nem-kapitalista gazdaság keretei között - ellentétben a hadikommunizmussal, amely ezek jelentőségét tagadta, "betiltotta a piacot". A NEP az értéktörvény alapján irányította a szovjet népgazdaságot: a szabad piac helyreállításával kezdte működését; az árucsere fokozásával biztosította a dolgozóknak /munkásoknak és parasztoknak/ a termelésük arányában növekvő béreit. Ez egyben ösztönzött is az árutermelés gyors növelésére..."  
/Tolnai, i.m. 94. o./

"... az új gazdasági politika gazdaságirányító tevékenysége a vállalati szintű irányításra is figyelmet fordított.. Ez a piacon folyó versenyre /vagyis az értéktörvény fokozott érvényesülésére/ épülő gazdaságpolitika, a bérezés termelést ösztönző hatásának... alapján állva képviselte azt a szilárd alapelvet, amelyet a NEP, mint árutermelő rendszer szükségképpen örökölt hagyott a szocializmus számára, amely maga is árutermelő /habár magasabb fokon az/."  
/Tolnai, i.m. 94-95. o./

"Ha összegyűjtenénk és rendszereznének mindazokat az utalásokat, amelyek Lenin életének utolsó alkotó másfél éve alatt irt cikkeiben, feljegyzéseiben leveleiben találhatók

a szocialista tervgazdálkodásról és a piaci viszonyok figyelembevételéről, az anyagi ösztönzésről, a pénzgazdálkodás normalizálásáról és a szilárd, konvertibilis szovjet valuta megteremtésének fontosságáról, stb, előtűnnek egy szabályozott piacgazdálkodást megvalósító, anyagi ösztönzés elvére épülő szocialista tervgazdálkodási rendszer körvonalai." /Szamuely, id. cikk, II. 30. o./

A szocialista szektorban is "elismerték az értéktörvény mint objektív gazdasági kategória hatását, ami logikusan ahhoz is elvezetett, hogy a piacot gazdasági kategóriának tekintették, és a kapcsolat piaci formáját nemcsak a szocialista szektor és a nem társadalmisított gazdaságok kapcsolataiban ismerték el, hanem az állami szektoron belül is." /Liszicskin, i.m. 32. o./

"Napjainkban óriási értékű számunkra Lenin álláspontja olyan kategóriák és intézmények sorsával kapcsolatban, mint a pénz, az arany, a bankok, a nyereség, a hitel stb. Meg kell mondanunk, hogy Lenin sohasem állította szembe ezeket a szocializmussal és míg az első vonatkozásban, azzal kapcsolatban, hogy a kapitalista elemeknek teret engedtek a szocialista gazdaságban, bizonyos időleges engedményt látott, az értékkategóriáknak a szocialista építésben történő felhasználása kérdésében sohasem adott helyet az ilyen értelmezéseknek." /Liszicskin, i.m. 63. o./

Bármennyire is nyilvánvaló az egyetértés, már most érdemes rámutatni néhány aprónak tűnő eltérésre a szerzők álláspontjai között. Szamuely például önmagát korrigálja és kissé kevesebbet állít, amikor könyvében már nem a piacgazdaságnak az utókor előtt megjelenő körvonalairól beszél, hanem nyomatékka Leninről, mint aki "eljutott - vagy legalábbis egyenes uton volt ahhoz, hogy eljusson - "egy hasonló gazdasági rendszer elgondolásához." /Szamuely, i.m. 144. o., kiemelés tőlem - KJM/. Barla-Szabó ugyanakkor a NEP-nek az állami szektorra vonatkozó előírásait az államkapitalizmus lenini fogalmában oldja fel és óvakodik attól, hogy azokat élesen szembeállítsa a hadikommunista ill. a későbbi sztálini gazdasági szabályozás /ez utóbbi esetben Tolnai személyében akad társra/, megfelelő elemekkel. /Lásd Barla-Szabó: Az 1920-as évek gazdasági vitái..., 23-24.o., 58-82.o. és 253-257.o.: Tolnai, i.m. 71.o./ Nem úgy mint Liszicskin, aki a szocialista árutermelés lenini magyarázatánál - láthatóan a hagyományos beállítástól teljesen függetlenül - egyenesen az állami szektoron belüli árúviszonyok szükségességéből és nem a szektorok közötti csere áruformájából való kiindulásra helyezi a hangsúlyt.

Ily módon - akárcsak Szamuely vagy pl. Földes - eltekint attól, hogy Lenin 1922/23 fordulóján már a "visszavonulás" végéről, új előrenyomulásról beszél /erről Barla-Szabó,

igaz más szövegösszefüggésben, megemlékezik; i.m. 254.o./ és mellőzi a NEP felemás bevezetésére utaló gazdaságpolitikai tények értékelését is /ellentétben Hegedűssel; lásd "Lenin és a szocializmus..." című cikkét/. Végeredményben tehát nem állithatna többet, mint azt, hogy az árutermelés fontosságát hangoztató pártdokumentumoknak, ill. lenini megállapításoknak elképzelhető egy, a hagyományosan megszokottól eltérő olvasata is. Természetesen az elmondottak semmit sem vonnak le annak felfedezés-értékéből, ahogy Szamuely könyvében Lenin mellett megismerteti az olvasót a hozzászcsot elméletének egyéb, elfeledett bolsevik képviselőivel is. /i.m. 147-148. o./ Am tiszta szívvvel ez alapján sem igen kockáztatható meg erősebb kijelentés a NEP elméleti hátteréről annál, mint hogy az állami szektoron belüli árutermelést tagadók korabeli széles seregében voltak olyan katonák /csapategységek?/ is, akik az önálló gazdasági elszámolás rendszerét alkalmasint a szocialista árutermelés modern értelmében tárgyalták. /Lásd Szamuely könyvének "Hadikommunista reminiszenciák" c. fejezetét vagy Mihalik előszavát az értéktörvény-vita magyar kiadásához, ill. Barla-Szabó Könyvének II. részét és Földes művének 151-159. oldalát/.

#### 8. Rybácková például kerek-perec kijelenti:

"Madjnem minden gazdasági vita ebben az időben /a szerző itt a 20-as évekről beszél - KJM/ - tekintet nélkül arra, hogy milyen címen folyt - ténylegesen a szocialista gazdaság működési mechanizmusáról szólt. A megvitatott problémák kiterjedtek a terv és a piac kölcsönös kapcsolatára, az áru- és pénzviszonyokra a szocializmusban, az árpolitikára, a beruházás-hatékonyagra, a gazdasági racionalitás elvére és a gazdasági elszámolásra, mint ezen elv megvalósításának fő eszközére. /Ezt később hozzászcsotnak nevezték el./ Ezek a viták lényegében a piaci mechanizmusnak a társadalom és a gazdaság adott szövetében elfoglalt helyéről szóltak." /i.m. 111. o., kiemelés tőlem - KJM/

Brus és Berend T. már körültekintőbben érvel:

"Az igaz, hogy a vita /Preobrazsenszkij és Buharin között - KJM/ nem a gazdaság működésének mechanizmusát helyezte előtérbe; fő tárgya a tervezés tartalma, az arányok jellege volt. Közvetve azonban ez nagy jelentőségű problematikánk szempontjából, különösen az általános elméleti oldalról." /Brus, i.m. 63. o./

"Annak ellenére, hogy a vita fő tárgyát az ujratermelésben tapasztalható fejlődési irányok és arányok képezték, mégis - figyelembe véve az adott időszak konkrét feltételeit - mindkét koncepció valamilyen formában tükrözte a gazdasági mechanizmus működését is." /Brus, i.m. 74. o./

"A különböző gazdasági stratégiai koncepciókhoz... lényegesen eltérő irányítási mechanizmus-elgondolások kapcsolódtak, s a huszas évek vitái során, ha ez nem is állt az érvelés-érdeklődés középpontjában, mégis jelentős része volt a tudományos utkeresés folyamatában." /Berend T.: i.m. 46. o./

Ők sem rejtik azonban véka alá, hogy számukra aktuálisan elsősorban a szóbanforgó vita mechanizmus-vonzatai az érdekesek. Ami Szamuelyt illeti, ő Buharinról jegyzi meg, hogy gazdaságfejlesztési stratégiájának "nem lehet közömbös a gazdasági mechanizmus, hanem szükségszerűen piacgazdálkodási, piacsabályozási módszerekre épít." /Az első szocialista..., 203. o./ Kovács G. viszont, miközben egyetért Brussal abban, hogy a vita jobbra az arányokról, nem pedig a működési mechanizmusról folyt, Preobrazsenszkijnek az eredeti szocialista felhalmozásról kifejtett elgondolásában fedezi fel a kezdeti tervgazdaság mechanizmusát hordozó "rejtélyes" X-törvényt. /i.m. 143.o./

Hiába azonban az óvatos fogalmazás, nincs kizárva az az általánosságában meglehetősen kettős végkövetkeztetés, miszerint /1/ a buharini átfogó gazdaságelméleti "liberalizmus" szükségképpen kiterjed az állami szektoron belüli kapcsolatokra is /holott ezt Buharinnak az első ötéves terv gazdasági rendszerének tulzott központosítását ostromozó megnyilatkozásain kívül módfelett nehéz lenne mással bizonyítani/. És fordítva: /2/ a preobrazsenszkiji gondolkör, ill. tágabb értelemben a trockista ellenzék elméleti munkássága törvényszerűen nem tartalmaz pozitív megállapításokat a szocialista szektoron belüli áruviszonyokról /holott Preobrazsenszkij - hasonlóan kora legtöbb kommunista közgazdászához, egyebek között Buharinhoz is - az árutermelés végét a szocializmus teljes győzelméhez köti; az állami szektoron belüli árukapcsolatok átmeneti létezését pedig, noha valóban a szektorok közötti csere formájával magyarázza, fokozatos elhalásukat azonban nem akadémikus megfontolások alapján, hanem kortársaihoz képest kifinomult, tapasztalati alapokon álló strukturális piacelemzéssel vezeti le; és akkor még nem is szóltunk Trockij Szamuely által is bemutatott korai hozzászcsot-felfogásáról./

A fenti - jócskán szaporítható - ellenérvek hiányában azután nem meglepőek még Brusnál, Berendnél vagy Szamuelynál sem az igaz, többnyire csupán közvetett utalások alakjában előforduló, aktualizáló jellegű következtetések Preobrazsenszkijről, mint a sztálini tervgazdaság, Buharinról pedig mint a reform-gazdaság mechanizmusának elméleti előfutáráról.

9. A NEP szolid elméleti alapokon álló, működő szocialista piacgazdaságként való beállításáról, az aktualizáló törekvésekről már az előző jegyzetekben szó esett. Van azután néhány beszédes könyvcím: "Terv és piac", "A lenini piacmechanizmus a NEP-korszak gazdaságában", "Az első szocialista gazdasági mechanizmusok", stb. - ezek minden valószínűség szerint ismét csak a jelen felől közelítő, mechanizmus-központu összehasonlítás igényéről árulkodnak. Igaz, Szamuely is, Barla-Szabó is figyelmeztet, hogy a szovjet gazdaság első gazdaságirányítási kísérletei és a rájuk vonatkozó elméleti megállapítások nem ültethetők át minden további nélkül napjainkba /Szamuely: Az első szocialista..., 144-145.o., Barla-Szabó: Az 1920-as évek..., 23-24./, a tágan értelmezhető, "végső soron" típusu egybevetésektől, a 60-as évek reformjai által használatos fogalmak visszavetítésétől azonban - mint láthattuk - ők sem zárkoznak el. Szamuely természetesen bizonyára nem osztja Tolnai véleményét arról, miként követi a szovjet gazdaság 1921 óta szinte egyfolytában az önálló gazdasági elszámolásról és a jövedelmezőségről szóló irányítási elveket, Lenintől egészen Libermanig /Tolnai: i.m. 95-97.o./. Am ha nem is kenyere az ilyen nagyívű anticipáció, az ellenkező irányban ő is az összehasonlítás sokszor kockázatos módszeréhez folyamodik. Jóllehet a NEP és a modern reformok tételes azonosításáról, a szocialista piacgazdaság valamely ideáltípusának visszavetítéséről, majd - rendszeres történeti elemzés nélkül - a korabeli gazdaság reáltípusaként való értelmezéséről Szamuely esetében alapos tulzás lenne beszélni. A szerző - egyébként kitűnő - hadikommunizmus-tipológiája viszont már korántsem tagadhatja le Brus "centralizált modelljének", vagyis az "új mechanizmus" "ómechanizmusról" alkotott ideáltípusának közvetlen elméleti hatásait. /A hadikommunizmus és a sztálini tervgazdaság gyakorlati hasonlatosságai - bár lát különbségeket /pénzgazdálkodás, munkaerőmozgás/ - mindamellett közvetlenül is foglalkoztatják Szamuelyt idézett könyvében. Lásd Kricman művének elemzését, Szamuely, i.m. 33, 189-195. o./. Ennyit egyelőre az analógiákról és a típusokról. Ami a gazdaságpolitikai célok és a valóság összegabalyítását illeti, ebben szükségképpen a politikai gazdaságtan tankönyvek járnak az élen, gazdaságtörténeti elemzések hiányában, kényszerűségből néhány késői Lenin-idézetre bízva a NEP gyakorlatának a megvilágítását is. A 7. sz. jegyzetben szereplő Tolnai - vagy Liszicskin-szövegrészeket azonban meggyőzőhetnek bennünket a megoldás közkedveltségéről. Térjünk most vissza a "nepbarátság" talán legfontosabb jellemzőjéhez, a modell-típusok dichotóm kezeléséhez, és tekintsünk el egy pillanatra az elméleti és a történeti jegyek keveredéséről. Az eddigiek során megfigyelhettük, mily gyakori a kettős tagolás, melyben a NEP /hozraszcso/ karöltve a reform-

modellel valamilyen módon a hadikommunizmus és a sztálini gazdasági rendszer közös modelljével áll szemben. A legtisztábban ez a felfogás Liszicskinnél jelentkezik, aki egyenest két nagy történelmi kísérletről beszél.

A duális megközelítés nyilván nem tekinthető másnak, mint a reform-közgazdaságtan természetes válaszának a hagyományos szocialista politikai gazdaságtan azon kísérletére, hogy a NEP-et vagy szélesebben: a piacgazdaság alternatíváját kiiktassa a tudomány és a gyakorlat világából /és az államkapitalizmus, a helyreállítás, az átmenet vagy az önálló elszámolás lecsupaszított fogalmaiba zárva tolja ki, ill. szűkítse össze annak időhatárait/. A hangsúly az egymást követő gazdasági rendszerek közötti - eltagadott - különbségekre helyeződik át, s megjelennek a nemcsak tudományos, hanem politikai és ideológiai szempontból is igen fontos választóvonalak a huszas évek elején és valahol a vége táján /gondoljunk Barla-Szabó ellenkezésére/. Így értékelődik fel szinte ösztönösen az Új Gazdasági Politika a "nepbarátok" szemében, s válik ugyanakkor már-már szentségtöréssé a kérdés: talán a NEP-nek, mint egyfajta piacgazdaságnak az "eltüntetése" nem csupán valamiféle ideológiai bűvészmutatvány, hanem egyszersmind egyfajta akaratlan ám korlátozott realitás-érzék kifejeződése. Magyarán szólva, esetleg nem is olyan nehéz hallgatni arról, ami "nem is olyan nagyon létezett".

Ezt a kérdést, igaz, nem annyira történelmi vizsgálatait, mint inkább a magyar reform kezdeti tapasztalatait alapján, /hadakozva a homogén rendszerek illúziójával/, egyedül Hegedüs teszi fel. Ő is csak indirekt módon, amikor a szocialista gazdasági rendszereket három osztályba sorolva /tehát szakítva a kettős tagolással/ határozott különbséget tesz az "önálló gazdasági elszámolásra" illetve "a szocialista vállalkozásra" épülő típusok között. A NEP-korszakról az alábbi képet festi:

"A terményfelesleg kötelező beszolgáltatása nem úgy jelent meg, mint az anyagi érdekeltségi rendszer tagadása, ahogyan ezt ma sokszor értelmezik, hanem ellenkezőleg: úgy mint az adott körülmények között a munkások érdekeltségének egyetlen lehetséges módja a lerombolt iparu és infláció sújtotta országban. A munkásérdekeltség megteremtése volt az igazi célja, mégpedig a legtöbb vonatkozásban a parasztok érdekeltségének a rovására.

Mindezzel azt kívánom bizonyítani, hogy a NEP nem valamiféle homogén negációja a desztillált rendszerként fellépő hadikommunizmusnak, hanem történelmi meghaladása, előrelépés a fogalom igazi értelmében. Természetesen újra csak nem valamiféle ellentmondás nélküli előrelépés, még tiszta ideáltípusában sem, és különösen nem gyakorlati megvaló-

sításában, hanem olyan, amilyenre a társadalmi harcok eredményeként "sikerült". Nem egyetlen lehetőség, hanem a konkrét történelmi szituációban győztes alternatíva.

A NEP míg az egyik oldalról megszüntette a glavkizmust, a másik oldalról megerősítette az e költségvetési intézményből önelszámolóvá lett egységek felügyeletét, sőt már előkészítette az egységes tervrendszerbe való bevonásukat is." /Lenin és a szocializmus..., 480.o., kiemelés tőlem - KJM/

"Az új gazdasági politika kidolgozásakor alakult ki az önálló elszámolásra, a "hozraszcsotra" épülő gazdálkodási rendszer körvonala, amely a vállalatoknak az előző szakaszhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb önállóságot biztosított, s áttérést ígért a pénzbeni tervezésre számbavételre és elosztásra. A konkrét gazdálkodási rendszer ilyen irányú fejlődése azonban rövid idő leforgása alatt - mielőtt az önálló elszámolásra épülő gazdálkodási rendszer elveit a gyakorlatban következetesen bevezetésre kerülhetek volna - megmerevült és sok tekintetben visszatérés következett be az előző gazdálkodási rendszerhez, a természetbeni tervezés, számbavétel és elosztás elveihez.

Messzire vezetne annak elemzése, hogy ez a visszatérés mennyiben volt szükségszerű - véleményem szerint nem tekinthető másnak, mint olyan fejlődési alternatívának, amely az adott történelmi helyzetben a különböző társadalmi erők harcának eredményeként hosszú időre győzedelmeskedett, de amely korántsem volt az egyetlen járható út." /Gazdasági reformok..., 554. o., kiemelés tőlem - KJM/

Jóllehet a hadikommunizmust és a sztálini tervgazdasági rendszert Hegedüs is közös - "naturális, államigazgatási" - típus alá rendeli, s az is igaz, hogy a fejlődési alternatívák közötti választás körülményeit meglehetősen elvont, posszibilista módon tárgyalja, a "nepbarátság" eszmeáramlatát vizsgálva mégis jelentős újdonságnak tarthatjuk az árnyaltabb gazdaságtörténeti /szociológiai/ megközelítés kísérletét: az újra-glavkosítás, a hatósági árképzés, a termékgazdálkodási kényszerpályák, stb. tehát az absztrakt szocialista piacgazdasági modellekből némiképp kilógó elemek /ha mégoly futólagos/ bemutatását a NEP-kezdetén.

10. Lásd a 7. sz. jegyzetet

11. Az alternatívák közötti választás lehetőségének kidomborítása talán Brus, Sik, Liszicskin és Hegedüs műveit jellemzi a leginkább. Szamuely könyvének utolsó mondatai pedig akár a "nepbarátság" önkéntelen ars poeticájaként is felfoghatók:

"A történelem ismert menete a szocialista építésnek nem ezen a hosszadalmasabb /buharini - KJM/ útján haladt, hanem rövidebb, de költségesebb kivitelezési megoldást választott meg. A későbbi nemzedékeknek nincs módjukban felülviz-

gálni vagy érvényteleníteni a történelmi alternatívák már egyszer megvalósult választását: ezek megmásíthatatlan tények. Ezek a döntések azonban pusztán megtörtént voltuknál, tény jellegükénél fogva az újabb nemzedékek tudatában már szükségszerű, sőt egyetlen lehetséges megoldásként rögződnek, s amikor új, megváltozott helyzetben valamiképpen hasonló alternatívákat kell megválasztani, a kész megoldások hatalmas retrográd erővel bírhatnak - ha nem ismerjük az eredeti alternatívák pontos mibenlétét és a történelmi választás eldöntő körülményeit." /i.m. 204.o./

A választás időszzerű követelménye a modellpárok belső viszonyaira is befolyással van. Bizonyos fokig magyarázza ugyanis, hogy némely szerző a dichotóm tagoláson belül miért különíti el oly következetesen, miért kezeli ugyyszólván tisztán, egymásnak ellentmondó rendszereként az egyes modelleket. Liszicskin így ír:

"... semmi jóhoz sem vezethet az olyan kísérlet, amely a két rendszer egyikébe akarja átültetni a másik, az ellentétes rendszertől kölcsönzött valamelyik elvet. Egyik intézkedés más intézkedések egész láncolatát vonja maga után. Éppen ezért valamely szempont gyakorlati megvalósítása komplex megoldást követel, ellenkező esetben mindenfajta kezdeményezés - az ellentétes rendszer fennmaradó elemei logikájának és erejének hatására - fokozatosan füstbe megy, s minden visszatér a régi kerékvágásba." /i.m. 74. o. kiemelés tőlem - KJM/

Ez az álláspont /amely részint közös Bruséval, lásd Brus: i.m. 228. o.; s amelyet pl. Kovács G. élesen ellenez, lásd Kovács G: i.m. 178-179. o./ jól szemlélteti, hogy az aktuális gazdasági reformok visszafordíthatatlanná tételét célzó - visszamenőleg megállapíthatjuk, nem alaptalan - közvetlen taktikai törekvések miként játszhatnak közre a "nepbarátság" elméleti mondanójának megfogalmazásában. Csak sajnálni lehet ugyanakkor, hogy a modell-keveredés tényét a hadikommunizmusból a NEP-re való átmenet kapcsán már mindössze Hegedüs és Szamuely érzékeli az irányzat képviselői közül. /Ebből a szempontból is érdekes Szamuelynek Bauer Tamással közösen írott, nemrégiben megjelent cikke: Iparirányítás... Közg. Szemle, 1979. 1. sz./

Am hogy ne higgyük, hogy egyedül "reformpárti nepbarátság" létezhet, érdemes D. Arsic jelzett művét lapozgatni, aki a NEP bevezetésének anti-etatista vonásait, a termelő egyén felszabadítását kiemelve - némi tulzással - valami féle "önigazgatási nepbarátság" alapjait veti meg. /i.m. 222-223, 225. o./ Bármifajta "nepbarátságról" legyen azonban szó, képviselői nem hagynak kétséget afelől, hogy amikor a választás momentumát nyomatékosítják, nem általában a tervgazdaság, hanem csupán egy meghatározott tervgazdálkodási típus alternatíváját keresik. Nem szabad-, hanem

tervszerűen szabályozott piacra gondolnak: a "terv és piac dialektikus összhangjára", a "tervgazdálkodás tökéletesítésére" - a NEP véleményük szerint ennek a modellnek lehet a prototipusa.

12. "A hadikommunizmus... magában hordta saját felszámolásának szükségességét, mint általában minden olyan rendszer, amelyben az állami törvények és az ezeket szolgáló adminisztratív eszközök ellentmondásban vannak a gazdasági törvényszerűségekkal..." /Tolnai: i.m. 12. o./

"... ez a rendszer /a hadikommunizmus - KJM/ nem volt, nem lehetett életképes, kudarca szükségszerű volt."  
/Szamuely: Az első szocialista..., 168. o./

Anélkül, hogy firtatnánk e kijelentések érvényét a hadikommunista gazdaság működésképtelenné válásáról /pontosabban arról, hogy mi is vált működésképtelenné, s az mit bizonyíthat/ érdemes megjegyezni, hogy az alaptétel szoros kapcsolatban áll a hadikommunizmust hibaként, a NEP-et következképp helyes lépésként, s ami még fontosabb: stratégiai vívmányként, nem pedig ideiglenes taktikai visszavonulásként, reálpolitikai kompromisszumként, értékelő felfogással, ill. a lenini elgondolások ilyen értelmezésével. Eszerint a proletár-naturális gazdaság önmagában is "retrográd és reakciós eszmény" /Szamuely: i.m. 168. o./, bevezetéseennél fogva nem csupán annak túl korai, elsiertt volta miatt vetendő el. Ha ezt, a korabeli teoretikusok közül is csak igen kevesek által és módfelett következtetlenül képviselt álláspontot /melynek elfogadása a bolsevik kommunizmus-fogalom gyökeres felülvizsgálatát kívánta volna meg/ komolyan vesszük, akkor a hadikommunizmus gazdasági gyakorlatának és ideológiájának a NEP-korszakban való továbbélését ill. újratermelődését - Szamuely mintájára - legfeljebb egy letűnt rendszerre vonatkozó reminiscenciákként /nosztalgiákként/ értelmezhetjük. Alapvető kérdés, hogy a nem a "hiba-revizíó-új gazdaságpolitika", hanem az "átmeneti visszavonulás - azonos végcél - minél gyorsabb ellentámadás" képletére alapozó hagyományos sztálini interpretáció vajon tényleg olyan távol áll-e a valóságtól is, mint Lenin idevágó gondolatainak korrekt értelmezésétől. Továbbmenve: vajon Leninnek 1921 végére valóban sikerül teljesen megtisztítania gazdaságpolitikai koncepcióját a hadikommunizmus eszmeáramlatának hordalékaitól?

13. Itt mindenekelett Berend T., Hegedüs és Szamuely neve érdemel említést.

14. Ezen a téren Szamuelynek vannak elvitathatatlan érdemei, aki jórészt függetlenül tudja magát korának a szocializmus és az árutermelés összeegyeztethetőségéről folyó meg lehetősélen elvont és hosszadalmas vitájától, s a hadikommuniz-

nizmus - NEP váltás elmélettörténeti környezetét vizsgálva, jó érzékkel tapint rá a hagyományos álláspont bizonytalanságára. Ha e jegyzet célja Szamuely könyvének általános értékelése lehetne, hadikommunizmus-tipológiája és konkrét elmélet-történeti felfedezései mellett nem volna szabad megfedkezni a szerző szövegkritikai lelkiismeretességéről sem, melyet egyebek között gazdag háttérismerete, s a sorok közötti olvasás ettől elválaszthatatlan képessége támaszt alá.

Hogy előkészítsem a NEP-korszak egy lehetséges alternatív értelmezését, e rövid méltatás után - illendő súlyozás nélkül - vázlatosan rögzítenem kell Szamuely szemléletmódjának néhány általam problematikusnak tartott vonását is.

A hadikommunizmus ideáltipikus feldolgozása és a közvetlen tervgazdaságról alkotott fogalmak egyenes visszavetítése önmagában természetesen nem kifogásolható eljárás. Csupán válni kell azt a körülményt, hogy meghatározott tudományos és értékszemponatok szerint rendezzük a valóságot, ami egyben azt is jelenti, hogy gyakran más tekintetben igen fontos részleteket nem tudunk megragadni belőle. Ellenben egy konkrét gazdaságtörténeti fordulat utalásszerű magyarázatát /hadikommunizmus - NEP váltás/ vagy egy ezzel párhuzamos, részletekbe menő genetikusan elmélettörténeti leírást /lenini elméleti felülvizsgálat/ kapcsolni hozzá, sőt építeni rá, már minden bizonnyal kockázatos vállalkozás. Pontosabban az ideáltípus hallgatolagos feloldását követeli meg, ami komoly logikai zavarokat okozhat.

A vázolt módszertani megoldás természetesen nem akadályozza meg /sőt támogatja/ a szerzőt abban, hogy két, véleményem szerint legfontosabb következtetését megfelelően megalapozza /a hadikommunizmus, mint tudatos kommunizmus-kísérlet; Lenin mint a hadikommunizmus kritikusa/ - ebből a szempontból a választott megközelítés kifejezetten termékenynek mondható. A genetikusan gazdaságtörténeti elemzés hiánya ugyanakkor szűkre szabja a kritikus önvizsgálat lehetőségeit. Olyan - más szempontból lényeges - történeti mozzanatok szorulhatnak háttérbe vagy eshetnek ki teljesen az alkotó látóteréből, melyek nem csupán a NEP-pel kapcsolatos töredékes utalások, hanem a legfőbb következtetések mögött meghúzódó feltevéseket is némiképp más megvilágításba helyezik /a hadikommunizmus, mint homogén, önfelszámoló gazdasági rendszer, a NEP mint a hadikommunizmus negációja, stb. - lásd a 18. sz. jegyzetet/.

15. Lásd a 9. és a 12. sz. jegyzetet. A sztálini gazdaságelmélet korlátozott érvényességének szemléltetésére a következő fejezetben is visszatérünk. Mindaddig nem kifogásolhatjuk a "ma már tudjuk, hogy nem úgy van" kezdetű multba tekintő elméleti vitairatokat, melyeket a 20-as évek szinte teljes közgazdász-közvéleményéhez lehetne címezni, mondjuk a szoci-

alista szektoron belüli ártermelés elvetése ügyében. /Lásd pl. Földes: i.m. 158. o.; jellemző adalék, hogy a szerző csupán a 30-as évek szovjet gazdaságáról jegyzi meg a következőket: "Az értéktörvény tagadásának volt bizonyos valószínűség magva: a gazdasági élet nagyfokú centralizációja, ami nemcsak az állami vállalatok, de a kolhozok ártermelését is szűk keretek közé szorította és sokban formálissá tette." u.o. 161. o. - kiemelés tőlem - KJM/.

16. Nehezen képzelhető el, hogy Brus, Berend T., mindenekelőtt pedig Szamuely hatása nélkül megszülethetett volna például Péteri György fontos könyve a Tanácsköztársaság gazdasági rendszeréről  
/"A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere", KJK, 1979./.
17. Kényelmes lenne itt szellemi elődökről, jelenlegi elvbarátokról szólni /ha lennének/, hisz ily módon talán úgy a megelőző módszertani fejtegetések, mint az elkövetkező gazdaságtörténeti utalások megalapozottabbnak tűnhetnének. Nem mintha a nyugati szovjetológiai irányzatok nem dűskálnának kitűnő gazdaságtörténeti művekben vagy a szovjet történetírás képtelen lenne felmutatni jónéhány - elsősorban ágazati és regionális témákat feldolgozó - korrekt gazdaságtörténeti munkát. A "neprazj" azonban valószínűleg feltételez egy adag többé-kevésbé leküzdött "nepbarátságot" is, ezért úgy érzem, nem sok helyén a világnak születhetnek ebben a szellemben fogant alkotások.

Magam a NEP árucseré-viszonyainak vizsgálatával igyekeztem először közelebb jutni a szocialista piacgazdaság valószínű működésének megítéléséhez /"Adalékok a Szovjetunió huszas éveinek gazdaságtörténeti elemzéséhez. A NEP kereskedelmi rendszere, egyetemi doktori értekezés, 1975/. Rövid jugoszláv /lásd az 1. sz. jegyzetet/ és magyar /Alku, asszimiláció, alku, a Vállalati magatartás - vállalati környezet c. kötetben, szerk. Tardos Márton, KJK, 1980/ "kitérők" után, a reform-folyamatok valamelyes ismeretében viszont most úgy gondolom, sokminden másként folytatandó. A piac és az állami beavatkozások viszonyának a modern reform-gazdaságokban előforduló típusait vizsgálva ugyanis nem csekély mértékben válhatnak aprólékosabbá, finomodhatnak elemzési eszközeink, erősödhet empirikus hajlandóságunk a "nepbarátság" és a reform közgazdaságtana meglehetősen elvont institucionalizmusával szemben, ill. részben mellett. /Példa lehet erre a fenti tanulmánykötet szerzőinek esete is./

A soronkövetkező gazdaságtörténeti megjegyzések az ismertebb összefoglaló művek /Baykov, Bettelheim, Carr és Davies, Dobb, Ehrlich, Elleinstein, Fainsod, Gerschenkron, Gladkov, Jasny, Jugov, Ljascsenko, Nove, Prokopovitch, Schwartz, Spulber, stb/ és az itt szintugy felsorolhatatlan egykoru

írárok mellett, a legtöbbet az alábbi - részben elfeledett vagy még igazán fel sem fedezett - munkákból merítenek:

- V.N. Bandera: The new economic policy /NEP/ as an economic system, Journal of Political Economy 1963/3  
R.W. Davies: The development of the soviet budgetary system, Cambridge University Press, 1958  
G. Dihtjar: Szovjetszkaja trgovlja v periogye posztroénijja szocializma, Moszkva, 1960  
E. Genkina: K voproszu o lenyinszkom obosznovanyii novoj ekonomiceszkoj polityiki, Voproszi Isztorii KPSzSz 1967/1  
H. Hunter: Soviet transportation policy, Harvard University Press, 1957  
J.M. Collette: Politique des investissements et calcul économique. L'expérience soviétique, Paris, 1964.  
W. Hofmann: Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion, Berlin, 1956.  
F.I. Kaplan: Bolshevik ideology and the ethics of soviet labour 1917-1920, London, 1968  
M. Lewin: Russian peasants and soviet power, London, 1968  
M. Lewin: Taking grain. Soviet policies of agrarian procurements before the war. Essays in honour of E.H. Carr /ed. C. Ambramsky/, London, 1974  
R. Lorenz: Sozialgeschichte der Sowjetunion, Frankfurt, 1976.  
A. Malafejev: Isztorija cenoobrazovanyija v SzSzsZR, Moszkva, 1964  
V. Manyevics: idézett művek /lásd az 5. sz. jegyzetet/  
J. Millar, A. Nove és M. Ellman vitája az első öt éves terv mezőgazdasági felhalmozási forrásairól, Soviet Studies 1970/1, XXII/1971/3, XXIII/71/2, The Economic Journal, 1975. dec.  
F. Pollock: Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion 1917-1927, Leipzig, 1929  
P.C. Roberts: Warr Communism. A reexamination, Slavic Review 1970/2  
F. Szamohvalov: Szovjeti narodnovo hozjajsztva v 1917-1932 gg, Moszkva, 1964  
I. Trifonov: Ocserki isztorii klasszovoj borbi v SzSzsZR v godi NEP-a, Moszkva 1960  
A. Venegyiktov: Organyizacija goszdarsztvennoj promislenosztyi v SzSzsZR, Leningrád, 1957  
E. Zaleski: Planning for economic growth in the Soviet Union 1918-1932, Chapel Hill, 1971
18. Ha a gazdaságtörténeti elemzést nem 1921-ben, hanem mondjuk 1918-ban kezdjük és a hadikommunista időszak vizsgálatánál is a gazdaságpolitikai ciklusokra ill. azok belső szerkezeti különbségeire kérdezzünk, mindjárt érthetőbb lesz /1/ a NEP hirtelen megjelenése és mezőgazdasági "indítása", valamint /2/ az átöröklött és az új Gazdasági Politika iparirányítási rendszerét megkötő hadikommunista

"fékek" /lásd később/ nagy száma, a hadikommunizmus és a NEP bizonyos értelmű folytonossága.

Szamuely ideáltipikus beállításával természetesen logikailag nem szegezhető szembe az a tény, hogy a szerző lényegében egy kapacitásaihoz mérten nem működő, gyakorlatilag duális gazdaságából élő, rablógazdálkodó elosztó rendszerről /ahol a hadikommunista gazdaságpolitikai célok és a jogi szabályozás, ill. ezek érvényesülése igen messze helyezkedik el egymástól/ beszél úgy, mintha egy produktív gazdaságot vázolna. Ez választott módszerének előjoga, mint ahogy az is, hogy alkalmazása közben Szamuely az ábrázolt modellben szereplő elemek homogenitását és konzisztenciáját tartsa elsősorban szem előtt.

Más megközelítésben viszont nyomban a heterogén vonások ugyanak elő:

/1/ A ciklikus mozzanat a mezőgazdasági piac liberalizálásában: az 1918/1919 fordulóján zajló részleges liberalizálási kísérlet /a rekvirálások elítélése, a falusi kisipar és a fogyasztási szövetkezetek támogatása, stb/ kudarca; a begyűjtés újabb lendülete 1920-ban a nagy gabonatermő területek visszafoglalása után - a vetési tervek központi lebontásának programja /Szamuely egyébként a ciklusnak ezt a szakaszát építi be hadikommunizmus-típológiájába a "mezőgazdaság tervkötelezettsége" címén/; e rekvirálással szembeni tömeges elégedetlenség leszerelésének reálpolitikai útja - a terményadó, kezdetben azzal a céllal, hogy a lehető legkevesebb gazdaságpolitikai engedménnyel sikerüljön a parasztságot pacifikálni. Bár a gyakorlat később jócskán túllépi az eredetileg elképzelt kompromisszumokat, valószínűleg a NEP-korszak gazdaságpolitikai hullámozása is leírható a "trial and error" mechanizmuson alapuló huzd meg - ereszd meg döntések láncolataként.

/2/ Ha a hadikommunizmus mezőgazdasági politikája /legalábbis utolsó szakaszát tekintve/ önfelszámoló jellegűnek is minősíthető, ugyanez nem állítható ilyen egyértelműséggel az állami iparpolitikáról. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy a NEP nem a hozraszcso-reformmal veszi kezdetét. Az önálló elszámolás bevezetése inkább csak akkor kerül visszavonhatatlanul a gazdaságpolitika napirendjére - mint a későbbiekben látni fogjuk, még így sem a legkövetkezetesebb módon - amikor kiviláglik, hogy az iparirányítás hadikommunista módszere nehezen illeszthető össze a NEP többé-kevésbé spontán módon kifejlődő egyéb elemeivel. Ezzel korántsem szeretném azt állítani, hogy az ipar hadikommunista szabályozása nem tartható felelősnek a termelés drasztikus visszaeséséért. Azt viszont igen, hogy: /a/ ez az irányítási rendszer - szemben a rekvirálással - a hadi szükségletek kielé-

gítésében hosszabb ideig viszonylag hatékonyak bizonyultak; /b/ közvetlenül nem idézett elő politikai csődhelyzetet. Ily módon nem volt lehetősége rá, mint az agrárpolitikában, hogy igazolja - történelmietlenül ugyan, de visszatekintve mégis vélelmezhető - alkalmatlanságát. A NEP meghirdetésének ténye ennél fogva nem lehet történeti bizonyítéka az áruviszonyok felszámolására törekvő iparirányítás szükségszerű kudarcat előre vetítő egyfajta "összeomlássalmeletnek". /Lásd még a 12. és a 14. sz. jegyzetet./

19. A "nepbarátok", de az egész reform-közgazdaságtan körében magától értetődően igen komoly gondot okoz a NEP felértékelését összeegyeztetni a NEP megszűnésének történelmi tényével. A kibuvót többnyire a hagyományos sztálini iparosítás-magyarázat valamilyen alig korszerűsített változata szolgáltatja. Ha nem kívánják ugyanis az új tervgazdasági rendszert úgy ábrázolni, mintha az "Sztálin homlokából teljes fegyverzetben pattant volna elő", szólniuk kell e rendszernek a NEP-korszakban sarjadó előzményeiről is. Ezt általában olyan formán oldják meg, hogy tételeznek egy tiszta /igazi/ NEP-szakaszt /pl. Berend T.: "Az új gazdasági politika /NEP/ követésének néhány éve után, amikor a szovjet gazdaságvezetés még változatlanul járta az 1921-ben megkezdett utat...", i.m. 39. o., kiemelés/; tölem - KJM/; a kibontakozás és a prosperitás eseményeit többnyire a huszas évek első felére teszik /megjegyzendő, hogy ez a periodizálás nem áll távol sem a nyugati szovjetológiában, sem pedig a NEP-et a gazdaság helyreállításának időszakával azonosító hagyományos szocialista magyarázatoknál alkalmazottaktól/; majd a nehéziparosítást és a centralizációs-naturalizáló intézkedéseket általában egyszerre és egymásból következően szükség-szerűnek nyilvánítva arról beszélnek, hogy a terv és a piac dialektikus összhangján belül a konkrét gazdaságpolitikai feladatok mértékében tolnak el az arányok az egyik vagy a másik javára, a közvetlen központosított vagy a közvetett decentralizált modell irányában. S az elemzés ezen az általánosítási szinten kevés kivétellel be is fejeződik. /Lásd Goldmann-Kouba: i.m., 187-193. o.; Sik: i.m. 30-31.o.; Kovács G: i.m. 139-177 o.; Barla-Szabó: Az 1920-as évek..., 5-24 és 253-257.o./

20. Amennyiben a "nepbarátok" beérnék annak igényével, hogy a hagyományos szocialista politikai gazdaságtannak azt a szemléletmódját kifogásolják, mely szerint az elméletben - leegyszerűsítve - egyenes út vezet Marxtól, Leninén át, egészen Sztálinig, és megelégednének a nyilvánvaló különbségek hangsúlyozásával, a huszas évek szovjet közgazdaságtudományi palettáján fellelhető ismeretlen színárnyalatok bemutatásával, valamint egyáltalán annak érzékeltetésével, hogy a sztálini gazdaságelmélet, mint korának nem egyedül elképzelhető és nem is a legszínvonalasabb,

eklektikus irányzata, nem teoretikus viták során vált uralkodóvá, úgy tudományos eszköztáruk nem mutatkozhatna hiányosnak. Ahhoz azonban, hogy bizonyos elvi megállapítások /például Sztálin a szocialista árutermelésről/ helytálló voltát vonjuk kétségbe, már elengedhetetlen a tapasztalati elemzés. Máskülönben a bemutatott gazdaságtörténeti összefüggések esetleg a hagyományos interpretációt fogják erősíteni.